

METSZETEK

A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének

online társadalomtudományi folyóirata

Vol.4 (2015) No.3

SZERZŐINK

BALÁZS ANDRÁS

BOGÁCS ERNŐ

FEKETE OLÍVIA

NAGY LEVENTE

PAPP ESZTER

RÁCZ ANDREA

SCHRANZ EDIT

Közelkép

NAGY LEVENTE:

A társadalmi szerződés
és a hatalom eredete

PAPP ESZTER – RÁCZ ANDREA:
Vigyázat! Emberek!

Doktori műhelyekből

BALÁZS ANDRÁS:

A magán és közösségi lét terei
és helyszínei...

FEKETE OLÍVIA:

A fiatalok bűnözés értelmezése
a klasszikus kriminológiai modellekben

SCHRANZ EDIT:

Felsőoktatás – Integráció és más folyamatok

Nyitott szemmel

BOGÁCS ERNŐ:

Jó szülő-e az állam?

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:
Dr. Balogh László Levente,
Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZT igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

BALÁZS ANDRÁS: A magán és közösségi lét terei és helyszínei, a tulajdon szerepe a társadalom periferiáján élő fővárosi roma közösségekben.....	3
FEKETE OLÍVIA: A fiatalkorú bűnözés értelmezése a klasszikus kriminológiai modellekben.....	14
NAGY LEVENTE: A társadalmi szerződés és a hatalom eredete	29
PAPP ESZTER – RÁCZ ANDREA: Vigyázat! Emberek!	45
SCHRANZ EDIT: Felsőoktatás – integráció és más folyamatok	62
BOGÁCS ERNŐ: Jó szülő-e az állam?.....	78
Szerzőink	81

A magán és közösségi lét terei és helyszínei, a tulajdon szerepe a társadalom periferiáján élő fővárosi roma közösségekben

BALÁZS ANDRÁS

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Bevezető

Írásom a főváros szegregátumszerű kerületrészeiben és utcacsoportjaiban élő szegénycsaládok magán és közösségi lét tereihez, valamint a magán- és közösségi tulajdon szerepéhez való viszonyát alakító tényezőket kutatja. A család- és kapcsolatszerkezet sajátosságait, az önkormányzati bérlakástömbök térszerkezetének közösségi együttélésre gyakorolt hatásait a szövegtörzsben jelzett szakirodalom felhasználásával¹, továbbá egy korábbi esettanulmányom részleteinek elemzésével szemléltetem. A dőlt betűkkel szedett esetleírást magyarázó, elemző megjegyzések követik.

Dolgozatom kiinduló állítása, hogy a társadalom periferiájára szorult életformacsoportok magánszférához és magántulajdonhoz való viszonyát nem valamely sajátos, etnikai gyökerű hagyományok vagy közösségi törvények, hanem kényszer szülte gazdasági szükségsszerűségek, önvédelmi reflexek formálják.

A többségi társadalom elutasítása, az intézményesült diszkrimináció az állami intézményrendszerbe vetett bizalom megrendüléséhez, sajátos túlélési stratégiákhoz, megváltozott magatartási és életvezetési normák kialakulásához vezetett.

Az egyes alcímek alatt feldolgozott témakörök segítségével a középosztály világtól való távolság következményei, az otthoni és iskolai hátránytényezők bemutatása mellett a közösségi tulajdonlás és térhasználat hiánykompenzáló funkcióira is szeretnék utalni.

A megfigyelés helyszíne

Először 2010-ben egy karácsonyi ünnepség alkalmával jártam a Diószeghy Sámuel utcában. Egy barátomat – aki első generációs roma értelmiségi – és szűkebb családját kísértem el, hogy megismerjem a rokonság távolabbi része-

¹ Bár Ambrus Péter *A Dzsumbuj* és Kecskés Éva *Dzsumbujisták* című szociográfiája eredetileg a IX. kerület Illatos út–Gubacsi út–Kén utca által határolt szegénytelep lakói vonatkozásában fogalmazódtak meg, eredményeikre – a hasonló szociokulturális háttér okán – Józsefvárossal kapcsolatos saját kutatásomban visszatérően hivatkozom.

it. Kísérőm édesapjának nyolc testvére volt, fontosabb ünnepek idején a nagycsalád tagjai a család egy-egy meghatározó (és a körülményekhez képest nagyobb lakással rendelkező) tagjánál gyűltek össze. Ilyen volt Ilona Diószeghy utcai otthona.

Amikor beléptem a körfolyosós bérház első emeleti lakásába, néhány percig nem tudtam értelmezni a látottakat. Pontosabban arra gondoltam, hogy az este korábbi szakaszában elfogyasztott alkohol játszik furcsa játékot az érzéseimmel. A lakás méreteihez képest ugyanis valószínűtlenül sok ember volt jelen, valószínűtlenül jó hangulatban. A hosszúra nyúlt este során a család szinte minden tagja érdeklődő rokonszenvvel figyelte ottléteimet. Annak ellenére, hogy legtöbbször korábban sosem találkoztam, rögtön megtaláltuk a hangot. A befogadó családi légkör, a zene, a tánc és az italozás azonban mégsem volt elég ahhoz, hogy elfojtsa egyre fokozódó rossz érzéseimet.

Bár a családi multság a többségi társadalom romákkal kapcsolatos legismertebb sztereotípiáit ébresztette fel bennem, nem lehetett nem észre venni a Diószeghy utcai házibuli meglehetősen „zárt körű” jellegét. Világossá vált, hogy a „fontos nekik a család” hagyományos sztereotípiája nem jelent mást, mint a családon kívüli szociális kapcsolatok szinte teljes hiányát, a családon kívüli világ fenyegető ismeretlenségét, a társadalmon kívül rekedt emberek kényszerű egymásrautaltságát.

A Diószeghy Sámuel utca a kirekesztettség és a szociális krízis egyik emblematisztikus fővárosi gócpontja. Az elmúlt évek során a környéken végbement fejlesztések ellenére az említett utcák bizonyos bérházcsoportjaiban szemmel látható a nyomor. Józsefváros úgynevezett rehabilitációs programjai ugyan több helyen lyukat ütöttek a nincstelenség falán, ám ezek az intézkedések csak áttételesen érintették a mélyszegénységben élők helyzetét. A kerület fokozatosan szorítja ki a legrosszabb helyzetű családokat, számolja fel az önkormányzati bérlakásokból álló nyomorházakat, hogy a „problémás” lakókat az új építésű társasházak jól szituált polgárai váltsák fel (Ladányi 2005).

Későbbi látogatásaim alkalmával már a „zárttság” okaira, a családi kapcsolatok belső dinamikájára, a viszonyrendszerek szervező elveire igyekeztem koncentrálni.

A magánszféra áruba bocsátása

A magas gyermekszám, a több generációs együttélés, az egyes részcsaládok közötti határvonalak elmosódása a tradicionális szegénycsaládok sajátossága (Fleck – Szuhay 2013). A rokonok folyamatos kapcsolattartása, az intim szféra önként vállalt feladása mögött azonban rendszerint valamilyen gazdasági szükségszerűség, családon belüli szerepmegosztás húzódik meg.

Ilona Diószeghy utcai lakása gyakorlatilag átjáróházként működött. Ilona személyisége és aránylag tágas otthona (másfél szoba, konyha) miatt szinte nem

akadt olyan napszak, amikor egyedül maradtak volna. Persze a Diószeghy utcai lakás eleve forgalmas hely volt. Ilona és férje mellett vele élt két lánya és nagyobb mennyiségű unokája (ötük közül hárman szinte állandóan), egy befogadott családtag, továbbá keresetkiegészítésként nyaranta román vendégmunkásokat szállásoltak el az egyik szoba és a konyha fölötti galérián.

Mivel a nagycsalád túlnyomó többségének családon kívüli szociális kapcsolatai meglehetősen korlátozottak (szomszédok, utcabeliek stb.), így – főleg az asszonyok – szinte folyamatosan egymás lakóhelyei között mozogtak. Ennek a sajátos, jellemzően a nyolcadik és kilencedik kerület általuk lakott utcáira (Gát utca, Balázs Béla utca, Nagyfuvaros utca, Bérkocsis utca, Lujza utca, Magdolna utca, Diószeghy Sámuel utca, Mátyás tér stb.) korlátozódó „vándorlásnak” szintén Ilona Diószeghy utcai lakása volt a központja. A fontosabb, több családot érintő ügyek megvitatására is itt került sor.

Arra a kérdésre, hogy a nagycsaládi kapcsolatszerkezeten belül miért pont az anyagi viszonyait tekintve a többi részcsaládtól elmaradó Diószeghy utcai rokonság lakása került kitüntetett helyzetbe – Ilona személyiségén túl – később fontos kiegészítő válaszokat találtam. Az általam megismert környékbeli családok jellemzően a nyolcvanas évek végen, illetve a rendszerváltást követő években vidéki falvakból, apró községekből költöztek Budapestre. Ilona generációja egy jobb élet reményében otthonát és javait hátrahagyva kezdett új életet egy számukra jórészt ismeretlen nagyvárosban. Ahogyan Ilonának családja, úgy a rokonság többi tagja is lényegében egyetlen számottevő értéküket, a kínkeservesen felépített családi házukat adták fel, hogy gyermekeik számára kiszámíthatóbb jövőt teremtsenek. Nem véletlen, hogy Ilona valamennyi testvére – a vonatkozó sztereotípiákat cáfolva – rendszeresen dolgozik. Hogy Ilona a lánytestvérei közül egyedülként háztartásbeli maradt, annak történelmi okai vannak. A családtagok közül először ő és férje jutott önkormányzati bérlakáshoz a fővárosban. Mivel akkoriban a rokonság szűkös albérletekben nyomorgott, szabadidejüket többnyire valamennyien testvérük Diószeghy utcai lakásában töltötték. Ilona pedig miután férje magára hagyta őket, az intimszférájukat is feláldozta, hogy gyermekeiről gondoskodni tudjon. A nagycsalád folyamatos jelenléte ugyanis az általuk nyújtott biztonság mellett rendszeres bevételt és élelemforrást is jelentett. Míg azonban a rokonság egy részének a budapesti élet a vidék kilátástalan nyomorához, a munkalehetőségek szinte teljes hiányához képest lassú felemelkedést jelentett, a Diószeghy utcai család számára csupán gyökértelenséget és bezártságot eredményezett. A munkahellyel, szakképesítéssel rendelkező testvérek Budapesten felcseperedő gyermekei jószerivel mindannyian szakmunkásképzőbe, szakközépiskolába kerültek, a rokonság tehetősebb része idővel Belső-Józsefváros pusztuló utcáiból a főváros külső kerületeinek családi házas övezetébe költöztek².

² A konkrét család esetében leírt folyamatot Ladányi János vonatkozó kutatásai is alátámasztják (Ladányi 1992).

Ilona gyermekei azonban iskolázottság és átélhető példák nélkül a társadalmi munkamegosztásból visszafordíthatatlanul kiestek.

A magántulajdon közösségi szerepe

A magántulajdon közösségi szerepe távolról sem jelenti azt, hogy a nagycsaládi struktúrában csak közösségi tulajdon létezne (Szuhay 1999). Bár a társadalmon kívüli élet, a pénztelenség és az előzőekből adódó egymásrautaltság egy rendkívül erős családon belüli hierarchia kialakulásához vezet, a szoros és szabályozott viszony nem azonos a kommunával. A személyes tulajdon közösségi funkcióját jellemzően gazdasági szükségszerűségek és státuszhelyzetek dominálják.

Az Ilona váratlan halálát követő virrasztalón – ha különböző időpontokban is – a nagycsalád valamennyi része képviseltette magát. Annak, hogy melyik családtag jellemzően a lakás melyik helyiségében tartózkodik, ki mellett szobák ülnie, vagy éppen kinek kit illik kiszolgálnia étellel-itallal, pontos szabályai vannak. Ezeket a „szabályokat” pedig a családtagok életkora, anyagi helyzete és családon belüli szerepe határozza meg. Utóbbiak betartása azonban az egyszerű illemszabályoknál közvetlenebb módon határozzák meg a mindennapokat. Ilona édesapja – akinek családfőként mindenki a kegyét keresi – például szinte kizárólag a család egyik legmagasabb státuszú (nyaranta vállalkozásában több családtagot is foglalkoztató) tagjának kislányával foglalkozik személyre szólóan. Többi unokájával általában érzelemmentesebben érintkezik. A nappalinak tekinthető szobában a virrasztaló idején is az idősebb és magasabb státuszú családtagok üldögéltek, egyedül a hozzájuk tartozó gyermekek tölthettek hosszabb időt a felnőttekkel anélkül, hogy kitessékelték volna őket.

A rokonsággal töltött idő alatt világossá vált, hogy a nagycsaládi összejöveteleknek vannak bizonyos kimondatlan, ám mindenki által követett formalitásai. Az alacsonyabb státuszú családtagok magatartását szemlélve pedig arra a következtetésre jutottam, hogy a családon belüli presztízs nemcsak a társas érintkezés szabályait befolyásolja, hanem olykor a személyes tulajdonhoz kapcsolódó jogosítványokat is felülírja. Bár a virrasztaló helyszínéül szolgáló lakás Ilona halála után gyermekeire maradt, ennek ellenére a gyász időszakában unokái mégis kiszorultak az emlékezés központi színteréül szolgáló nagyszobából.

A „sajáthoz” való viszony ideiglenességét, annak átengedését más élethelyzetekben is megfigyeltem: e jelenség a közösségi ingatlanhasználat mellett elsősorban az ételkészítések szükség és rászorultság szerinti megosztásában érhető tetten. A Diószeghy utcai család hétköznapi gazdálkodása a szegénylét keretei között racionálisnak, sőt takarékosnak tekinthető. A család kiegyensúlyozott gazdálkodását azonban – akárcsak bizonyos ételkészítések felhalmozását – megnehezíti a „gazdasági menekültek” vissza-visszatérő jelenléte. A nagycsaládi struktúrában

ugyanis az éppen élelem nélkül maradt részcsaládok tagjai gyakran rokonaikhoz fordulnak. Érdemi megtakarítások hiányában a megszorult családtagok megsegítése általában természetben történik. A nagycsaládi létforma tehát egyfelől védelmet biztosít a hosszan tartó éhezésekkel szemben, másfelől azonban ellehetetleníti a részcsaládok tartalékképését.

A birtokhatárok átjárhatósága

Amikor a családok életét nem fenyegeti magánéleti vagy anyagi krízis, a tulajdonviszonyok látszólag nyugvóponttra kerülnek. Az állandóság azonban ekkor is csupán relatív: a birtokolt tárgyak és javak folyamatos mozgásban vannak, a hagyományos birtokhatárok átjárhatóak. Az intimitás, a középosztály fogalmai szerint értelmezett magánszféra ekkor is hiányzik. A környéken tapasztalható általános szegénység miatt a bérlők ugyanis szomszédaikkal is egyfajta sajátos gazdasági közösségben élnek (Ambrus 2000).

Gyakran előfordult, hogy amikor az esti órákban éppen a konyhában ücsörög-tünk, egy-egy szomszéd cukrot, lisztet vagy egyéb alapanyagot kérve viharzott át a színen. Az is feltűnt, hogy sebtiben előadott kívánságuk felvezetése köz-ben – mielőtt arra engedélyt kaptak volna – kedélyes otthonossággal már az idegen konyhaszerekrényben keresgéltek. A váratlanul felbukkanó szomszédok pedig a legszemélyesebb beszélgetéseinkhez is gátlás nélkül, magától értetődő természetességgel hozzászóltak. Amikor pedig pikánsabb magánéleti témák-ról esett szó, gyakran a háziak invitálása hiányában is, különösebb skrupulus nélkül egyszerűen helyet foglaltak közöttünk. Ugyanezek a lakók pedig, amint akár a függőfolyosón zajló események, akár egyéb, izgalmasabb házbeli tör-ténések vonták el a figyelmüket – amilyen elánnal érkeztek, olyan hirtelen fel-pattanva –, búcsúzkodás nélkül eltűntek.

Ez a jellegzetes megosztott figyelem – látszólagos sehova sem figyelés – a gyer-mekek számára későbbi iskolai, közösségi életükben jelentős nehézséget okoz. A tapasztalatlan pedagógusok a gyermekek átlagosan húsz percig fenntartható kon-centrált figyelmét – mint megmagyarázhatatlan jelenséget – többnyire türelmetlen értetlenséggel szemlélik.

A személyes tulajdon időlegessége

A tulajdon átmenetisége, a lakókörnyezet és az őket körülvevő személyek folyamatos – legalábbis ciklusos – változása a gyermekek tárgyi környezetükhöz való viszonyát is alapvetően meghatározza (Kecskés 2005). Bár a személyes használati tárgyakkal és a gyermekek játékainak általában akad jól definiált tulajdonosa, ám ezek a javak, a források szűkössége miatt, gyakran kényszerből is gazdát cserélnek.

Eleinte nem tudtam mire vélni, ahogy a gyermekek egy-egy kívánságukra beszerzett értékesebb játékkal vagy ruhadarabbal bántak. Csak később értettem meg, hogy a kifejezetten nekik vásárolt tárgyakra sem tekintenek úgy, mint sajátjukra. Igaz ugyan, hogy amikor szüleik jelentősebb összeghez jutottak, igyekeztek legalább vágyaik egy részét kielégíteni, ám az ilyenkor kapott drága ajándékok jórésze csupán néhány hét erejéig került a birtokukba. Ahogyan a PlayStation, úgy a laptop is idővel a zaciba vándorolt, vagy éppen a szomszédnál talált új gazdára...

Játékaikra, ruháikra és az óvodai, iskolai eszközökre a fent leírtak miatt a gyermekek általában kevésbé vigyáznak. Utóbbiakkal kapcsolatos magatartásukat a pedagógusok azonban az okok feltárása helyett sokszor igénytelenségként azonosítják. Pedig az óvodai, iskolai és saját tárgyaik jellegzetes, gyakran ijesztően agresszív túlhasználata a tárgyi és érzelmi biztonság hiányára vezethető vissza.

A magántulajdon presztízsszerepe

Az általam vizsgált fővárosi szegénycsaládok munkkerő-piaci helyzete és folyamatos pénzzavara miatt a magántulajdon közösségi szerepe felértékelődik. A magántulajdon stabil jelenléte csupán néhány tartós fogyasztási cikk és presztízstárgy birtoklásában érhető tetten. Az anyagi körülményeikhez képest túlzónak látszó „presztízsbetűházások” mögött azonban indokolható életstratégiák húzódnak meg.

A szegény roma emberek aranytárgyakhoz fűződő „vonzalmának” nagyon egyszerű magyarázatát találtam. Amikor a család egy-egy gyöngébb helyzetű tagja büszkén mutatta meg – jellemzően használtan vagy árleszállításon vásárolt – plazma-tévéjét, döbbsen kérdeztem, hogy a vágyott termék árát ilyen hirtelen hogyan teremtetten elő. Kiderült, hogy a család mélyszegénységben élő tagjai minden néhanapján elnyert nagyobb munkájuk fizetségét aranyba forgatták. Pénzügyi ismeretek hiányában ugyanis jelentősebb alkalmi bevételeik kezelésének két módját ismerik: elrejtteni, vagy aranyba fektetni. Az élethelyzetük generálta folyamatos pénzhiány miatt azonban a félretenni szándékozott keresmény ritkán tartott néhány hétnél tovább. Ám az aranyékszerek nehézkesebb beváltása valamelyest gátja volt a megtakarítások azonnali elköltésének. Utóbbiak csupán nagyobb beruházások, más módon kezelhetetlennek bizonyult pénzzavarok alkalmával vándorolnak a zaciba, ahol szinte uzsorakamat mellett jutnak készpénzhez.

A nemesfémek felhalmozásának hagyománya történeti szempontból még a karavánzó oláh cigányok világából fennmaradt tradíció. A lókereskedelemmel foglalkozó közösségek aranyékszerek formájában hordták maguknál az esetlegesen kínálkozó előnyös vétel cserealapjául szolgáló értéket (Krémer 1995).

Az aranytárgyak birtoklásának gazdasági racionalitása mellett manapság a presztíztárgyak beszerzését érzelmi, pszichológiai szempontok is motiválják. Mivel a társadalomból kizárt, mélyszegény élethelyzet nem teszi lehetővé a komolyabb megtakarítások tartós megőrzését, a gyorsan jött jövedelmek az ínséges időkben kielégítetlen szükségletekre fordítódnak (Ladányi – Szelényi 2004). A Diószeghy utcai családtagok rendszeres jövedelem hiányában tisztába vannak vele, hogy képtelenek olyan összeget félretenni, amely életszínvonalukat tartósan javíthatná. Így a Diószeghy utcai rokonsághoz hasonló életformacsoportok tagjai egyszeri, jelentősebb bevételek idején gyakran látványos külsőségekkel igyekeznek demonstrálni, hogy környezetük általános nyomoránál valamivel jobban élnek.

A nyolcadik kerület málló vakolatú bérházai előtt sokszor néhány Audi és Mercedes színesíti az utcaképet. Elfogadható lakókörülményeket teremteni néhány százezer forintból nem lehet. Ám ezek az urakról levett luxusaúto-torzók – amelyek jellemzően tíz-tizenöt éves korukra, bontószokevényként kerülnek a birtokukba –, a jobb élet számukra is elérhető szimbólumai. Mivel azonban az ilyen példányok fenntartása is rengeteg pénzt felemésztet, gyakran csak addig használják őket, amíg komolyabb ráfordítás nélkül is működnek. Amikor pedig végleg megmakacsolják magukat, a kiszolgált monstrumoktól többnyire ócskavas áron megszabadulnak. Mivel Ilona fia is vágyott egy jobb kocsira, lakásuk előtt az éppen használható állapotú jármű mellett üzleti sikerei mementójaként gyakran álldogált egy-egy megfáradt középkategóriás darab.

A közösségi lét védelmi dimenziói

A változékony tulajdonviszonyok, a középosztálybeli szemmel élehetetlen lakásállapotok, a magánvilág és a közösségi terek nehezen szétválasztható formái a környéken lakókat a hétköznapiakban is szoros együttműködésre kényszeríti.

Mivel a családdal Ilona halála után is rendszeres kapcsolatot tartottam, a bérház lakóközösségének tagjai mellett a környéken élők is felfigyeltek ottlétemre. Tekintve, hogy a környező utcák lényegében szegregátumszerűen működő kisközösségi világa minden új jövevényt számon tart, jártamban-keltemben egyre többször szólítottak meg. Néhány hét leforgása alatt a Diószeghy utcai bérházban egyfajta magabiztos otthonossággal mozogtam, olykor nem kis meglepetést okozva az ott élőknek.

Ezekben az épületekben – bármilyen közel vannak is a körúthoz – harmadik világbeli körülmények uralkodnak. A környék új építésű társasházainak lakói többnyire az utcafront előtti járdaszakaszt is igyekeznek elkerülni. A körfolyosós bérházak felfokozott, zsidongó világának persze van egyfajta sajátos romantikája, ám az ott tapasztalható extrém szegénység az idegenek számára gyakran az ellenséges arcát

mutatja. A körfolyosós bérház térszerkezete ugyanis védelmet biztosít az ott élők számára (Ambrus 2000). A Diószeghy utcai bérházban annak felépítéséből és túlszűfoltosságából adódóan a bérlők egy része a gangon és a ház előtt álldogálva élik mindennapjaikat. Ebből következően a lakók akaratlanul is figyelemmel kísérik a ház előtt, illetve a lépcsőházban zajló eseményeket. A kamaszok igényeit célzottan kiszolgáló infrastruktúra hiányában az ifjúsági „közélet” a környékbeli köztereken működik (Uzzoli 2000).

A személyes terek hiánya a serdülő korosztály, valamint a fiatal felnőttek esetében még szembetűnőbb volt. Amikor az esti órákban Ilona rokonságánál látogatást tettem, az utcába befordulva szinte mindig ugyanaz a látvány fogadott. A romos állapotú bérházak előtt megannyi kamaszokból álló csoport téblábolt. Ha a családhoz tartozó valamelyik fiattal a késő délutáni, esti órákban kívántam találkozni egy idő után – szűkös lakásaik helyett –, magam is kedvenc parkjaikban, baráti körük jellemző tartózkodási helyén kerestem fel őket.

Az önálló szoba, a „tanulósarok” helyett visszahúzódomásra, elmélyült gondolkodásra, intim beszélgetésekre jobbra csupán a szinte minden bérlakásban megtalálható – házilag beépített – galériák és galériarendszerek teremtenek lehetőséget. A szűk alapterület megnövelésére létrehozott galériák e lakástípusok egyetlen, kívülről be nem látható szegletét jelentik. A kerület gyöngye közbiztonsági helyzete ellenére kulcsra zárt ajtókkal a Diószeghy utcai bérházban nemigen találkozni. A külső szemlélő számára folyamatos mozgásban lévő, nyüzsgő kavalkádnak mutatkozó közösségi élet, egymás otthonainak átjárhatósága valójában a felelősségmegosztás fontos garanciája. A nyitott lakások, lépcsőházak és belső udvarok világában látszólag felügyelet nélkül kóborló gyermekcsoportok, az egyes családok értékei és használati tárgyai a közösség óvó, védő – olykor elrejtési kész – oltalma alatt állnak.

A térszerkezet hatása a konfliktusokra

A hagyományos értelemben vett intimszféra, a privát tér hiánya hatással van a környékbeli szegénycsaládok konfliktuskezelésére, érdekellentéteik és nézeteltéréseik eskalálódására. A hangos szóváltások, hirtelen támadt perpatvarok azonban gyakran maguktól elülnek.

A Diószeghy utcai gyermekekkel és felnőttekkel kapcsolatban eleinte nem tudtam mire vélni, hogy amikor éppen nem velem diskuráltak, egymással sokszor szinte ordibálva kommunikáltak. E sajátos emelt hangú eszmecsere akkor is jellemző volt rájuk, amikor éppen érzelmileg közömbösnek látszó szituációkban egyeztettek. A romák heves vérmérsékletéről, temperamentumos jelleméről szóló közmegegyezés egy ideig téves következtetésekre vezetett. Később

azonban rájöttem, hogy az intonációs szokásként rögzült – számomra szokatlan – „ordibálós beszéd” nem a roma néplélek sajátossága, hanem az összezárt élet egyik velejárója.

A bérházban található lakások általános túlszűfozottsága, a vékony falak, valamint a gangon, az udvarban és a ház előtt zajló, lényegében folyamatos társadalmi élet okozta magas alapzaj arra kényszeríti a lakókat, hogy mondandójuknak egymást túlkiabálva szerezzenek figyelmet (Ambrus 2000, Kecskés 2005).

A konfliktushelyzetek elfajulása sokszor szintén a privát tér hiányára vezethető vissza. A vitás szituációk a lakásviszonyok és a bérház felépítéséből adódóan szinte mindig nagy nyilvánosság előtt folynak (Kecskés 2005). A vesztes helyzetből nehéz méltósággal visszavonulni, a dühöt és sértettséget pedig szinte lehetetlen magányosan megélni.

A Diószeghy utcai bérház lakóközössége mindennapjait tekintve pont úgy működik, mint egy világtól elzárt kistelepülés. Mivel az ott élők egy részének hétköznapijai eseménytelenül telnek, unalmukban egymás életét is figyelemmel követik. A helyzetükből adódó frusztrációik miatt gyakran jelentéktelennek tűnő ügyek is váratlanul közbotrányná nőhetnek. A bérlők nagy számából és kényszerű összezártágából fakadóan belső életük legbékésebb pillanataiban is elég egy szikra, hogy lángra lobbantsa kibeszéletlen konfliktusait. Lefojtott érzelmeik felszínre kerüléséhez gyakran nem kellett több, mint egy rosszul időzített megjegyzés, egy félreértett gesztus, máris megindul az ellenségeskedés.

A környéken élő szegényközösségek a tetlegességig fajuló viszályok esetében sem szívesen kérnek külső segítséget, pedig a roma férfiak hirtelennek mondott természetű nem az etnikai származásukból következő viselkedésforma.

Egyik alkalommal éppen az esti órákban kerestem fel Ilona családját, amikor a Diószeghy utcai bérház előtt roma fiatalok egy csoportja álldogált. A kapu előtt várakozó ismeretlen férfiakat illendően köszöntöttem, majd a kissé meglepett tömegben keresztül a lépcsőház irányába siettem. Áttörve az egybegyűlteken azonban észrevettem, hogy a látogatók közül többen kardokat és különféle ütőeszközöket tartanak a kezükben. Az első emeleti lépcsőfordulóban pedig a lakóközösség felfegyverkezett férfi tagjaiba botlottam, akik felhívták rá a figyelmemet, hogy nem a legszerencsésebb időpontban érkeztem. Javaslatukat megfogadva szapora léptekkel Ilonának lakásához igyekeztem. Ilona fia az előzményekkel kapcsolatban elmesélte, hogy a szomszédjukban lakó drogterjesztő rossz minőségű áruja miatt egy tizenöt év körüli vásárlóját életveszélyes állapotban kórházba szállították. Mivel a diler a póruljárt fiatalember családjának „szavatossági igényét” visszautasította, a sérelmet szenvedett fogyasztó rokonsága jogon kívüli eszközökkel kíván elégtételt venni.

Bár a házban élők félelme tapintható volt, a rendőrség értesítése a személyüket fenyegető incidensek esetén is ritka. Tapasztalataik szerint a hasonló történések alkalmával a kiérkező járőrök a házban tartózkodókat válogatás nélkül beviszik, majd a fogdán gyakran a véltlen sértetteket is az elkövetőkhöz hasonló elbánásban részesítik. A bérlők egy részének életvitele miatt pedig az esetleges házkutatások további kellemetlen eljárásokat eredményezhetnek. Ugyan az idézett esetben a felnőtteknek sem esett bántódása, a környékbeli utcák lakói a rendszeresen előforduló önbíráskodás, valamint a rendőrség ellenséges magatartása miatt folyamatos fenyegetettségben élnek.

A kapcsolatszerkezet hatása a konfliktusrendezésre

Bár az összeczártság gyakran a konfliktushelyzetek fokozódásához vezet, a nagycsaládi, közösségi együttélés sokszor az indulatok megfékezésében, a vitás felek békítésében is szerepet játszik.

Mivel idővel megszokott vendéggé váltam a Diószeghy utcában, így a család életét érintő ügyekről akaratlanul is tudomást szereztem. A külső világtól való elzártság miatt az információáramlásnak lényegében nincsen korlátja, ottléteim alkalmával tehát a fontos történések híre éppúgy eljutott hozzám, mint a családtagok magánéletét érintő pletykák jó része. Tekintve, hogy kedvelt idegennek számítottam, a vitás kérdések ügyében is egyre gyakrabban kérték ki a véleményem. Annak ellenére, hogy a döntőbíró szerepkörtől igyekeztem távol tartani magam, súlyosabb konfliktusok esetén általában addig noszogattak, amíg állást nem foglaltam.

Mint minden zárt társadalomban, a Diószeghy utcai szegénycsaládok esetében is nagyon fontos a közösség véleménye, az egyes szereplők családon belüli megítélése. Akadnak tekintélyes családtagok, akiknek a véleménye fontosabb döntések esetében megkerülhetetlen. Mivel az egyes családok közötti határvonalak a rokonok folyamatos kapcsolattartása és a jellemzően több generációs együttélés miatt kevésbé nyilvánvaló, a magasabb státuszú családtagok véleménye akár magánéleti kérdésekben is sokat nyom a latban. Sokszor éppen a közösség nyomása miatt a kibontakozóban lévő ellentétek nem válnak nyílt perlekedéssé. A vitás felek inkább más családtagokat igyekeztek maguk mellé állítani. A családi viszályokkal kapcsolatban szinte mindig kötelező állást foglalni, a véleménynyilvánításból lehetetlen kimaradni. A tekintélyes családtagok pedig az álláspontjukat támogatókat és ellenzőket gondosan számon tartják. A fiatalabb rokonok konfliktusai esetén az ellenségeskedés lezárásához az érintett felek megegyezésén kívül a tekintélyes rokonok jóváhagyó egyetértése is szükséges.

Összegzés

A főváros szegregátumszerű kerületeirészeiben, utcacsoportjaiban felnövekvő fiatal felnőtteknek a kilencvenes évek második felétől kezdődően nem csupán a megváltozott munkaerő-piaci környezettel, hanem a társadalmi feszültségeket egyre nyíltabban etnicizáló, a szegénységet stigmatizáló közbeszéddel is szembe kellett nézniük (Bernáth – Messing 2012). A kétezres évektől fokozatosan teret nyertek azok a kezdeményezések, amelyek egy megváltozott szemléletű segélyezési és támogatási szisztéma kiépüléséhez vezettek: a szociálpolitika rendszereiben és intézményeiben megjelentek a rászorulókat megsegítését, megsegítését célzó törekvések (Zolnay 2012). Az e folyamatokkal szembeni védekezés, elzárkózási stratégiákat a kirekesztettség, az intézményen kívüli, a szegénykultúra és a roma hagyományok egy- másra hatása kölcsönösen befolyásolja.

Irodalom

- Ambrus, P. (2000): *A Dzsumbuj*. Lazy Kiadó, Szeged
- Bernáth, G. – Messing, V. (2012): *Szélre tolvaj*. In: Médiakutató, tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2012_01_tavasz/05_roma_mediakep (Utolsó letöltés: 2015.09.17.)
- Fleck, G. – Szuhay, P. (2013): *Kérdések és válaszok a cigányságról*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Kecskés, É. (2005): *Dzsumbujisták*. Szociális Szakmai Szövetség. Budapest
- Krémer, B. (1995): *Cigányutak a vállalkozások kalandos világában*. In: Esély, 1: 52–53.
- Ladányi, J. (1992): *Gondolatok Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről*. In: Tér és Társadalom, 3–4: 75–88.
- Ladányi, J. (2005): *Rehabilitáció budapesti módra*. In: Magyar Építőművészet, 6: 31–33.
- Ladányi, J. – Szélenyi, I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Szuhay, P. (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Medicina Kiadó, Budapest
- Uzzoli, A. (2000): A budapesti 14–19 év közötti korosztály életkörülményeinek vizsgálata esettanulmányok alapján. In: Tér és Társadalom, 14: 229–237.
- Zolnay, J. (2012): Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok. Pro Cserehát Egyesület. http://www.pillangokutatas.bffd.hu/kutatas_pdf/a-kutatas-kontextusa.pdf (Utolsó letöltés: 2015.09.17.)

A fiatalok bűnözése értelmezése a klasszikus kriminológiai modellekben

FEKETE OLÍVIA
ELTE PPK Pszichológiai Intézet

A tanulmány célja, hogy áttekintse a fiatalok bűnözése és deviáns fejlődése hogyan értelmezhető a klasszikus kriminológiai modellek szerint. Tárgyalja a klasszikus, racionális döntési modelleket, a szociális dezorganizáció modelleket, a kényszer elméleteket, a címkézési elméleteket, a szociális tanuláselméleti modelleket, a kontroll modelleket és a kritikai modelleket. Elemzi, hogy a serdülők fejlődése szempontjából melyek azok a tényezők, amelyek a deviancia kialakulását valószínűsíthetik. A racionális, haszonmaximalizáló döntésen túl, a lakókörnyezet és a családi értékrendszer, a státusz depriváció és a státusz frusztráció, a társadalmi címkézés, a modellek és társas megerősítések, a társadalmi és önkontroll hiánya, valamint a társadalmi csoporttal való erős identifikáció, a csoport hatalmi pozíciójának erősítése jelennek meg a deviáns fejlődés markereiként.

A klasszikus kriminológiai modellek szociológiai vagy kriminológiai paradigmában társadalmi, strukturális tényezőkre fókuszálva, makroszinten, illetve egyéni folyamatokra fókuszálva, mikroszinten ragadják meg a bűnözés jelenségét. A legnagyobb hatású elméleti irányvonalakat az alábbi nagy csoportokba sorolhatjuk: klasszikus, racionális döntési modellek, szociális dezorganizáció modellek, kényszer modellek, címkézési modellek, kontroll modellek, továbbá, kritikai modellek, mint a konfliktus, marxista és feminista modellek, illetve egyéni, pszichológiai modellek (Cullen – Agnew 2002, Aker – Seller 2004, Bartol – Bartol 2009). Az egyes megközelítések eltérnek a tekintetben, hogy a fiatalok és a felnőttkori bűnözést külön kezelik-e, illetve hogy milyen komplex magyarázóelveket keresnek. A következőkben ismertetem a fiatalok bűnözése szempontjából legfontosabb modelleket.

Racionális döntési modellek

A klasszikus kriminológiai megközelítés a racionális döntés modell, mely Beccarra-i hagyományokra nyúlik vissza. Alapvetése, hogy a bűnelkövetés, a törvények megsértése tudatos választás eredménye (Aker – Seller 2004, Matsueda et al. 2006). Az emberek képesek racionálisan végiggondolni a törvények követésének vagy azok megszegésének következményeit, és ez alapján tudatosan választanak, és képesek racio-

nális választásuknak megfelelően cselekedni. A racionális döntési modellben az embereket a haszon maximalizálása hajtja, egy cselekvés végrehajtását szubjektív várható hasznossága fogja meghatározni. Ha egy bűncselekmény a haszon növelésére és a költségek csökkentésére alkalmas, akkor nagy valószínűséggel el fogják követni. Olyan büntetési rendszert kell kidolgozni, amiben a bűncselekmény „költsége” ellensúlyozza a hasznát, a költség-haszon elemzés után elrettenti az embereket. Az elrettentés elmélet kiemelkedő a bűnözést racionális döntési keretben értelmező modellek közül. Alaptétele, hogy a bűnözés megfelelő büntetések alkalmazásával kontrollálható. A büntetések különbözőképpen gyakorolhatnak kontroll funkciót, elkülönítik az abszolút és a restriktív elrettentést. Az abszolút elrettentés megközelítése arra a tényre épül, hogy létezik egy deklarált, törvényben rögzített társadalmi konszenzus a bűncselekmények elkövetésének következményeiről, hogy létezik a büntető törvénykönyv és a büntetés-végrehajtási rendszer, s mindez önmagában elrettentő erővel bír. A restriktív elrettentés olyan helyzetet ír le, amikor a kilátásba helyezett büntetések csak kis változást érnek el a bűnöző viselkedésében. A büntetési tételek és a büntetés kiszabásának körülményeire vonatkozó ismeretek birtokában a bűnöző olyan módon folytatja törvényellenes tetteit, hogy minimalizálja a lebukás, vagy a súlyos büntetési tételek esélyét. Az elrettentésnek három eleme van, melyeket megfelelő módon kombinálva elérhető a bűnözés visszaszorítása (Aker – Seller 2004). Az első és legfontosabb elrettentő elem a lebukás és a büntetés bizonyossága. Ez arra utal, hogy milyen valószínűnek tartja a személy azt, hogy el fogják kapni, és ha elkapják, el fogják ítélni. Ezt a kontroll gyakorlásával, gyakorivá tételével, illetve a bizonyítási eljárások eredményessé tételével lehet elérni. A második elrettentő elem a súlyosság. Ez arra vonatkozik, hogy a bűncselekményért kapható büntetési tétel megfelelő súlyosságú-e. Alaptétel, hogy a büntetésnek arányosan kell illeszkednie a bűncselekményhez. A harmadik elrettentő elem a gyorsaság. Ez azt takarja, hogy a bűncselekmény elkövetését követően milyen gyorsan lesz megbüntetve a személy. A racionális döntés és elrettentés megközelítések az egyéneket tekintik felelősnek, feltételezik, hogy az emberek képesek haszonmaximalizáló döntéseket hozni. Az igazságszolgáltatási rendszer és a büntetés-végrehajtási intézmények léte és működése jelentősen növeli a törvénysértő magatartás költségét, és elrettentő erővel bírhat. A fejlett országok igazságszolgáltatási rendszere, kriminálpolitikája a racionális döntési modellre és az elrettentés elméletre épül.

A racionális döntési modell szerint a serdülő szabad, tudatos döntés nyomán követ el bűntetteket, melyeknek célja a haszon maximalizálása. A fiatalok szempontjából kulcskérdés, hogy milyen életkortól képes valaki racionális döntést hozni, és milyen életkortól vonható felelősségre. A fejlett országok jogrendjében meghatározzák azokat az életkori csoportokat, ahol a döntési és belátási képesség eltérő a felnőttétől. E szerint általában elkülönítenek gyerekkorúakat és fiataikorúakat. A gyerekkor büntethetőséget kizáró ok, kivéve emberölés, erős felindulásban elkövetett emberölés, testi sértés, rablás és kifosztás esetén, amennyiben a bűncselekmény elkövetésekor betöltötte a 12. évet és rendelkezett a bűncselekmény következményei-

nek felismeréséhez szükséges belátással (Btk 16. §). A fiataikorúak a 12–18 éves korosztály, ők büntethetőek, azonban más elbánás szerint, mint a felnőttek (Btk 105. §). A „más elbánás elvének” lényege, hogy a fiataikorúak körében a korrekciós cél érdekében intézkedéseket alkalmazzanak, és a fogva tartást, a szabadságvesztést minimalizálják (Btk 106. §). A fiatalok esetében tehát figyelembe veszik a döntési képességek éretlenségét, illetve hangsúlyt fektetnek a viselkedés korrekciójára.

Szociális dezorganizáció modellek

A szociális dezorganizáció megközelítés a lakókörnyezet sajátosságainak, a társas kontrollnak az összefüggéseit vizsgálja a bűn elkövetésével (Cullen – Agnew 2002, Jensen 2003). Alaptételük, hogy a szétesett, strukturálatlan közösségek kriminogének, mert az informális társas kontroll nem működik és a deviáns, bűnözői kultúra felerősödik. A szétesett közösségek nem képesek összefogni és hatékonyan fellépni a bűnözői kultúra terjedése ellen.

Thomas klasszikus, szociális dezorganizáció modelljében a család kulturális környezetváltása és a társadalmi pozíció váltása vezet a deviáns viselkedés és a bűnözés megjelenéséhez (Kubrin – Weitzer 2003, Kubrin 2009). Bevándorlás vagy vidékről városba költözés során a család társadalmi környezete változik, és az új közegben a család értékei, normái elvesztik erejüket, elértéktelenednek. A család nem tud megfelelő útmutatást nyújtani a gyerekeknek, nem tud megfelelő kontrollt gyakorolni tagjai felett, nem tudja ellátni szocializációs funkcióit. Kivételt jelentenek ez alól azok a családok, amelyek a környezetváltozás során képesek identitásukat megőrizni, kulturális értékeiket képviselni.

A modell értelmében a fiatalok körében a család értékközvetítő szerepének csökkenése, a családi kontroll deficitje vezethet deviáns, bűnöző viselkedés megjelenéséhez.

A fiatal lakóhelye, lakókörnyezete, és az ott elérhető felnőtt modellek töltenek be meghatározó szerepet a fiataikorú bűnözés magyarázatában a Park és Burgess-féle koncentrikus zónák elméletben (Bartol – Bartol 2009). A bűnözők lakhelyének feltérképezésével azonosítottak olyan területeket, ahol koncentráltan sok bűnöző élt, ezeket nevezték koncentrikus zónáknak. Ezek általában olyan városrészek, ahol sok bevándorló él, ahol nagy a szegénység, sok az elhanyagolt és lelakott épület, ipari tevékenység is folyik. A bűnözés „melegágyának” tekinthető területeken élő fiatalok bűnözők közegében nőnek fel, a bűnözői modell tanulása kézenfekvő és a bűnözői életvitel hagyományozódik. Ha a fiatalok elköltöznek a kriminogén városrészből, általában a bűnözői tevékenységük is megszűnik. Ez a megfigyelés alátámasztja azt, hogy a lakókörnyezet és az ott uralkodó deviáns norma jelentős mértékben meghatározza a bűnözés megjelenését és fennmaradását.

A szociális dezorganizáció modellek a társadalmi feltételek, különösen a lakókörnyezet és hatásainak szerepét vizsgálják. A szegénység, nagy mobilitás, különböző társadalmi csoportok értékkonfliktusa a közösségek szétesését, a családok diszfunk-

cióját eredményezi. Azonban a lakókörnyezet negatív, kriminogén hatásai, a család értékközvetítő, kontrolláló szerepének deficitje mellett nem foglalkoznak az egyéni tényezőkkel, a fiatal proaktivitásának kérdésével. E modellekben a fiatalok a környezeti hatásoknak kitett, sodródó pozícióban jelennek meg.

Kényszer elméletek

A kíváncsnak tekintett célok és azok elérési lehetőségei között megjelenő diszcrepancia, feszültség vezet a bűnözés megjelenéséhez a kényszer elméletekben (Cullen – Agnew 2002).

A Merton-i klasszikus kényszer elmélet alaptétele, hogy a társadalmi szempontból kíváncsnak célok és értékek, illetve elérési lehetőségeik között diszcrepancia van, a célok elérésének lehetőségei nem mindenki számára adottak (Merton 1938). Ha a célok elérésében valakinek nem lesz módja a legitim utat választani, könnyen lehet, hogy törvénytelen eszközökkel fog élni. Merton feltételezi, hogy egyéni különbségek vannak a társadalmilag kíváncsnak célok, értékek és legális elérési útjuk értékelésében. A célok és az eszközök értékelésének mintázata alapján különböző adaptációs módok azonosíthatók, egyes adaptációs módok deviánsnak tekinthetők. A konform adaptáció esetében a társadalmilag kíváncsnak célt és a kíváncsnak, legális elérési eszközöket is elfogadja a személy. Az újító adaptációs típusban a célokat elfogadja a személy, azonban a konvencionális elérési utat nem, ez a típus deviánsnak tekinthető. A ritualista adaptációs módban a célokat nem fogadja el a személy, azonban a konvencionális, legális elérési eszközöket igen. A visszavonuló adaptáció esetében sem a célokat, sem az eszközöket nem fogadja el a személy. A lázadó adaptációban a célok és eszközök elfogadása megosztott, bizonyos társadalmilag kíváncsnak célokat elfogadnak, másokat nem, bizonyos legális eszközöket elfogadnak, másokat nem, ők lehetnek a deviánsok.

Cloward és Ohlin fiatalkorú bűnbandák működését modellező megkülönböztetett lehetőségek modellje abból indul ki (Cloward – Ohlin 1998), hogy attól, hogy valakinek nincsenek legitim lehetőségei elérni a társadalmilag kíváncsnak célokat, még nem jelenti azt, hogy vannak törvénytelen lehetőségei, illetve ha vannak is, nem biztos, hogy élni fog velük. Azt, hogy ki hogyan reagál arra, hogy a társadalmilag kíváncsnak célok nem elérhetőek számára, a rendelkezésére álló lehetőségek és modellek fogják meghatározni, melyek lehetnek adaptívak vagy maladaptívak. A lehetőségek és potenciális modellek alapján három típust határoz meg a szerzőpáros. Az első a kriminális szubkultúrájú csoport: ők a legitim eszközök hiányát az illegitim eszközökkel pótolják, melyek elérhetőek a csoporttagok számára. Szervezett bűnöző szubkultúráról beszélhetünk ebben az esetben, a fiatalok lakókörnyezetében működő bűnbandákba a felnőtt bűnözők bevonják a fiatalabbakat, akiknek a bűnözés rendszeres, haszonszerző tevékenység. A második a konfliktus szubkultúra, esetükben nincs lehetőség az illegitim tevékenységekre, nincs a környezetükben bűnöző modell, bűnszervezet. Ezek a fiatalok szétesett társas környezetben élnek, ahol a

domináns pozíció, az erő demonstrációja a legfontosabb érték, különböző csoportok küzdenek a kontroll megszerzéséért. E környezetben a konfliktusok vállalása a keménység, a verekedés, a küzdelem jelenti majd a domináns alkalmazkodási módot. A harmadik típus a visszavonuló szubkultúra, e típusnál nincsen lehetőség illegitim eszközök használatára, és nem is tudtak meghatározni egyéb pozíciószerző, sikerességet eredményező tevékenységet. Kétszeres vesztesékként írják le őket, sem legitim, sem illegitim módon nem tudnak sikeresek lenni.

Cohen szubkulturális modellje szintén fiatalkorú bűnbandák működésével foglalkozik (Cohen 1994). A modell alapfeltevése, hogy a társadalmi csoporttagság és a csoportközi összehasonlítások feszültséghez vezetnek. Az alacsony státuszú csoportokban a fiatalok a középosztálybeli kortársaikkal összehasonlítva lehetőségeiket, relatív deprivációt élnek meg, ezt hívja Cohen státusz deprivációnak. A deprivációhoz frusztráció társul, az észlelt különbségeket, hátrányos helyzetüket igazságtalannak élik meg, ezt státusz frusztrációnak nevezi. A státusz frusztráció vezet devianciához és bűnözéshez, a kriminalizálódás folyamatát reakcióképzésnek nevezi. Az alacsony státuszú fiatal a társadalom normáit és értékeit elveti és helyettesíti saját alternatív normáival és értékeivel. Ez az értékesség és a státusz érzetét kelti, és tulajdonképpen a társadalmi kirekesztésre adott válaszként értelmezhető. Cohen szerint a státuszkülönbségekkel a fiatalok az oktatási intézményekben szembesülnek a legtisztábban, ahol a társas összehasonlítás nyomán a középosztálybeli értékrend az irányadó. Társaik által butának, rossznak címkézett fiatalok három reakciótypust adhatnak, vagy erősebben próbálkoznak, hogy megfeleljenek a középosztálybeli értékrendnek, és kíváncsiak céljainak, vagy elfogadják a helyzetet, hogy ők nem felelnek meg. Vagy pedig elvetik a negatív minősítést és a sikeresség normáit saját maguk definiálják. A három különböző reakciótypus háromféle alkalmazkodási módhoz vezet. Az erősebben próbálkozók lesznek az „iskolás fiúk” – college boys, akik elfogadják a középosztály értékrendjét és iskolai teljesítményre, sikerek elérésére fókuszálnak. A helyzetet elfogadók lesznek a „sarki fiúk” – corner boys, akik iskolai teljesítményelvárásaikat csökkentik és enyhe deviáns viselkedést mutatnak. A helyzetet elutasítók lesznek a „bűnöző fiúk” – delinquent boys, akik elvetik az őket leminősítő, kirekesztő középosztálybeli értékrendet és újradefiniálják a társadalmi státuszt és a kíváncsi normákat, olyan módon, hogy sikeresek lehessenek. Ez pedig a deviáns normákban, a bűnözői életvitelben és értékrendben testesül meg.

A Merton-i hagyományokból kiindulva Agnew újította meg a kényszer elméletek koncepcióját, általános kényszer elméletében (Agnew 1992). Elsődleges célja az volt, hogy minden társadalmi osztály bűnelkövetését magyarázó koncepciót dolgozzon ki. A kényszer definícióját jelentős mértékben kiszélesítette. Már nem csupán a társadalmi csoporttagság, csoportközi helyzet és lehetőségek születhetnek kényszert, hanem egyéni, személyes élmények is. Ezek a személyes feszültségforrások a pozitívnak értékelt személyes célok elérésének akadályoztatása, a pozitívnak értékelt dolgok elvesztése, negatív esemény átélése. A kényszerek negatív érzelmi állapotot eredményeznek, ha ez a negatív állapot harag vagy frusztráció, akkor nő a bűnelkövetés valószínűsége. A személyes kényszereket lehet erősség, időtartam, megoszlás

alapján értékelni. A legnagyobb valószínűséggel azok a kényszerek vezetnek bűnelkövetéshez, melyek erősek, ahol igazságtalanságot észlel a személy, ahol alacsony a társadalmi kontroll és ahol a deviáns helyzetmegoldás jutalmazó értékű. Agnew hangsúlyozza az egyéni személyiségváltozók szerepét, melyek befolyásolják a kényszerekkel való megküzdés formáját. Az önkontroll és az impulzivitás a leglényegesebb személyiségdimenziók a sikeres megküzdés szempontjából. Agnew az integrált kényszer elméletében (Agnew 2003) kifejezetten a serdülőkorú vagyon elleni bűncselekmény csúcsot kívánja magyarázni. Kiindulópontja az, hogy e korcsoport számára nem feltétlen a középosztály értékrendje által meghatározott, hosszú távú célok elérése és ennek frusztrációja okoz problémát, hanem az azonnali, a korcsoportban kívánatos célok, mint a felnőtt privilégiumok megszerzése, az autonómia demonstrációja, a kedvező társas pozíció elérése, népszerűség az ellenkező nem körében. A korosztályban kívánatos célok nem mindig vagy nem könnyen érhetőek el. A fiatalok észlelhetik úgy, hogy legális eszközökkel nem jutnak közelebb a vágyott állapothoz, és úgy döntenek, hogy törvénytelen eszközökkel fognak élni.

A kényszer elméletek első vonulata a társadalmi osztályt, a társadalmi státuszt és az ebből fakadó deprivációt, frusztrációt tartotta elsődlegesnek a kriminalizálódás szempontjából. Ez több megkérdőjelezhető premisszát feltételez. Egyrészt, nem biztos, hogy az alacsony társadalmi osztály tagjainak kívánatosak a középosztály céljai. Ha feltételezzük, hogy igen, akkor sem biztos, hogy deprivációt és feszültséget élnek meg, de ha mégis, akkor sem biztos, hogy ezt illegitim utakon akarják csökkenteni. A kényszer elméletek kurrens iránya már differenciáltabban, nagyobb általánosíthatósággal magyarázza a bűnözést. A kényszerek definíciójának kibővítésével, a kényszerek interperszonális, intraperszonális meghatározóival bármely társadalmi osztályra érvényes magyarázóelveket nyújtanak.

A fiatalok szempontjából a kényszer elméletek egyik alapkérdése, hogy hogyan definiálhatóak esetükben a kívánatos célok. Míg Cloward, Ohlin és Cohen abból indul ki, hogy az általános, középosztálybeli, társadalmilag kívánatos célok a serdülők céljai is, addig Agnew integrált kényszer elméletében az életkorból fakadóan specifikus célokat különböztet meg. Függetlenül a céloktól, a modellek többféle alkalmazkodási utat kínálnak a „kényszer helyzetek” megoldására, és nem zárják ki a proszociális viselkedést. A kényszerre adott válasz a proszociális vagy deviáns adaptációs módok, a kortárs közösség kínálta lehetőségek és modellek által meghatározottak.

Címkézés elméletek

A fiatal stigmatizációja önbeteljesítő jóslatként vezet a devianciához a címkézés-modellekben. A klasszikus Lemert-i és Becker-i címkézés elméletek feltételezik (Becker 1963), hogy ha a környezete valakit deviánsként értékel és deviánsnak címkéz, akkor a személy azonosul ezzel, és ő maga is deviánsként tekint magára, és ennek megfelelően fog viselkedni. A címke önbeteljesítő jóslatként működik, és deviáns viselkedéshez vezet, ami még inkább erősíti a stigmát. Lényeges azonban figyelembe venni,

hogy a serdülők számára a deviáns címke lehet, hogy értéket képvisel és nem stigmatizáló. Lemert kétféle devianciatípust különít el. Az egyik az elsődleges deviancia, itt a deviáns viselkedés rejtve marad, nincsen rá semmilyen reakció mások és általában a társadalom részéről. A másik a másodlagos deviancia, itt a deviáns viselkedés ismertté vált mások számára. Az egyén a deviáns viselkedésére vonatkozó társas, társadalmi reakciókat beépíti kognitív struktúrájába, énképébe és ezek a reakciók végső soron meghatározzák viselkedését. Becker, a címkézés perspektíva másik kiemelkedő alakja, mérőföldkőnek számító, rengeteget idézett munkájában „The Outsiders”-ben, a deviáns címke stigmatizáló, marginalizáló hatását írja le (Becker 1963). Becker megközelítésében a deviáns címkézés nem egyéni szinten, hanem társadalmi problémaként jelenik meg. A hatalmi ágensek stigmatizáló deviáns címkézése, a deviánsnak címkézettel szemben alkalmazott dehumanizált eljárások gyakorlata az, ami a devianciát erősíti, a deviáns identitás kialakulását, a deviáns életstílust támogatja. Becker négyféle típust határoz meg az alapján, hogy a személy elkövetett-e bűncselekményt, illetve hogy kapott-e büntetést. Az első típus a tiszta deviáns, ő olyan bűnelkövető, akit büntettek már. A második típus a titkos deviáns, ő követett el bűncselekményt, de nem lepleződött le, nem büntették. A harmadik típusba azok a személyek tartoznak, akik bár nem követtek el bűncselekményt, kaptak büntetést, ők tehát az ártatlanul bűnhődők. A negyedik típus a deviancia tekintetében érintetlennek tartoznak, nem követtek el bűncselekményt, és ennek megfelelően nem is kapnak semmilyen büntetést. Becker a deviáns identitás kialakulásával kapcsolatban különbséget tesz fő és alárendelt identitáselemek között. Feltevése szerint a központi helyet elfoglaló fő identitáselemek felülírhatják az összes egyéb alárendelt identitáselemet, az önazonosság és a viselkedés szempontjából meghatározóvá válnak. A deviánsnak címkézettek esetében elképzelése szerint a deviáns identitáselem központi identitáselemmé válhat, így az önmeghatározás alapja lesz. A címkézés megközelítés, a címke önbeteljesítő jóslatként működése, a címke mint központi identitáselem mind arra az alapgondolatra vezethető vissza, hogy az embereknek a társas reakciók, a társadalmi visszajelzések elsődleges fontosságúak.

A címkézés-modellekben, ahol az egyéni felelősség minimális, a fiatalok szempontjából a társadalmi reakciók, a társadalmi minősítés identitásformáló hatása kiemelt fontosságú. Lényeges kérdés, hogy milyen cselekvések esetében kap deviáns minősítő reakciót a fiatal. Ha eleven, rosszkodik, csínytevéseket követ el, azaz viselkedése messze nem meríti ki a deviáns viselkedés definícióját, és mégis deviáns értelmező reakciót kap, az értelmezés torzító jellegű, patologizál. Saját magára vonatkozó értékelése sokkal negatívabb lesz. Ha az ilyen értékelések gyakoriak, központi identitáselemmé is válhat a deviancia, deviáns életformát fog folytatni a fiatal. Ha valóban deviáns tettek elkövetését minősítik korrekten, akkor is identitásformáló, identitásképző elem lehet a címke. A társadalmi, intézményi diszkrimináció szempontjából fontos kérdés, hogy hivatalos, formális jellegű deviáns címkét kapott-e a fiatal. Megítélésem szerint egy deviáns tettet elkövető személyt deviánsnak nevezni, ekként címkézni nem inkorrekt, hiszen ez a társadalmi reakció tükrözi a valóságot. Azonban arra hangsúlyt kell fektetni, hogy a deviáns címke minimális

mértében legyen stigmatizáló. A fiatalok esetében a fejlődés és a nevelkedés szükségleteinek figyelembevétele elsődleges szempont a kriminális viselkedés korrekciója során.

Szociális tanuláselméleti modellek

A társas interakciók, a társaktól jövő megerősítések formálják a deviáns viselkedést a szociális tanuláselméleti alapokra építő modellekben (Bartol – Bartol 2009). A kiindulópontjuk, hogy a konform, proszociális és a deviáns viselkedés is tanult. Az aktuális társas környezet mindkét irányban hat az értékekre és a viselkedésre, a két irány közötti egyensúly kérdése, hogy megjelenik-e bűnözés. A klasszikus Sutherland-i differenciális asszociáció modell, illetve ennek továbbfejlesztett verziója, Aker differenciális asszociáció megerősítés modellje a megfigyeléses tanulás és az operáns kondicionálás szerepét hangsúlyozza a fiatalok bűnözésének kialakulásában és fennmaradásában (Aker – Seller 2004). A referenciaszemélyek és a kortársak részéről érkező proszociális és deviáns viselkedési modellek, valamint a proszociális és deviáns viselkedésformákra érkező megerősítések aránya kritikus a deviancia megjelenése és fejlődése szempontjából. Sutherland szerint a viselkedést a kiemelt jelentőségű kapcsolatok – asszociációk határozzák meg. Ezekben a kapcsolatokban értékeket, normákat, attitűdöket, Sutherland terminológiájában definíciókat tanulunk. A tanultak között lesznek proszociális és antiszociális értékrendet támogató definíciók. Sutherland szerint van egy megkülönböztethető szint (differential), amikor az antiszociális definíciók kerülnek nagyobb arányba, és ezek fogják meghatározni a viselkedésünket. Ha ezt a megkülönböztető definíciós arányszintet eléri valaki, akkor fog megjelenni a deviáns viselkedés. A definíciók gyakoriság, időtartam, intenzitás és fontosság alapján jellemezhetőek. Sutherland szerint a koragyerekkorban tanult definícióknak különösen nagy a jelentőségük, mert gyakran, hosszú ideig, fontos személyektől kaptuk őket. A klasszikus differenciális asszociációs megközelítés legfontosabb kritikája, hogy különösen nehezen operacionalizálható fogalmakkal dolgozik, valamint hogy az egyént passzívnak tekinti a definíciók elsajátításában.

Aker (Aker – Seller 2004) fejlesztette tovább a klasszikus differenciális asszociációs modellt, a szociális tanuláselméleti alapokat az operáns kondicionálás gondolatkörével egészítette ki. Differenciális asszociáció megerősítés modelljében hangsúlyozza, hogy a deviáns viselkedés gyakorlása során kapott pozitív és negatív megerősítések ugyanolyan fontosságúak a viselkedésformálásban, mint a definíciók. Kiindulópontja, hogy a deviáns viselkedés pozitív társas megerősítések hatására jelenik meg és marad fenn. Feltételezi, hogy a tanulás kiscsoportos helyzetekben zajlik, ahol a csoport a szubkultúrájának megfelelő definíciókat képvisel és közvetít, amelyek világosan tartalmazzák, hogy a proszociális és a deviáns viselkedésformák gyakorlását pozitív vagy negatív megerősítés fogja követni. A csoporttagok megfigyeléses tanulás során megtanulják ezeket a definíciókat, és e szerint választják ki, hogy mit tegyenek. Ezt követően a saját viselkedésükre kapott megerősítések meny-

nyisége, gyakorisága és valószínűsége fogja meghatározni, hogy mely viselkedés marad fenn. Aker a deviáns viselkedés megerősítése szempontjából kétféle jelzést, terminológiájában „ingert” tart fontosnak. Az egyik a pozitív megkülönböztető ingerek, ezek olyan megkülönböztetett jelentőségű jelzések, melyek a csoport által értékelt pozitív viselkedésformákat indikálják. Egy ilyen jelzés esetén a viselkedést pozitív megerősítés fogja követni a referenciacsoport részéről, a csoport elfogadja és értékeli a személyt. A másik ingertípus a semlegesítő vagy igazoló megkülönböztető inger. Ezek olyan jelzések, amelyek érvénytelenítik a deviáns viselkedésre vonatkozó negatív minősítéseket, és lehetővé teszik, hogy a törvénysértő viselkedés jogosnak, elfogadhatónak tűnjön. Ha egy deviáns viselkedést a személyek alapvetően jutalmazónak, jogosnak és igazoltnak tartanak, akkor nagy valószínűséggel a viselkedés fennmarad.

A szociális tanulásméleti modellek különösen relevánsak a fiatalok számára, hiszen a személyiségfejlődés szempontjából kitüntetett periódusokban zajló tanulás meghatározó. A fiatalok értékrendszerük formálódásának folyamatában különösen fogékonyak arra, hogy milyen viselkedésformákat milyen arányban látnak, pozitív vagy negatív értékelést tanulják-e a viselkedésformáknak, illetve hogy kipróbálásuk során milyen közvetlen megerősítéseket kapnak.

Kontroll modellek

A társadalmi kontroll és az önkontroll hiánya vezet a bűnözéshez a kontroll modellekben. A kontroll modellek szerint különböző társadalmi és egyéni kontroll ágensek fogják vissza az embereket a bűnözéstől, ami egyébként általános lenne. Hirschi társadalmi kontroll modellje, ami társadalmi kötelék elmélet néven is ismert, kifejezetten fiatalok számára fókuszál (Pratt et. al. 2011). Hirschi 1969-ben publikált, mérföldkőnek számító „Causes of delinquency” könyve az egyik legidézettebb kriminológiai alapmű. Ebben négy alapvető társadalmi kötelékformát ír le. Az első kötelék a szülőkhöz, tanárokhöz és kortársakhoz kötődés, ezek közül a szülőkhöz kötődést tartja elsődlegesnek a kriminalizálódás szempontjából. A második kötelék a normatív, konvencionális életstílus, értékek melletti elköteleződés, ami megnyilvánul a tanulmányi teljesítmény prioritizálásban, a törvényes munka vállalásában, megtakarításokban és általában megbízható, becsületes reputáció elérésének igényében. A harmadik kötelék a bevonódás, ami arra utal, hogy mennyi időt és energiát fektet a személy a konvencionális tevékenységek folytatásába. Végül a negyedik kötelék, a hit, ami a társadalmilag kívánatos, elfogadott, proszociális értékek internalizálását jelenti. Feltételezi, hogy a családi szocializáció hiányosságainak következtében a személyes és a társadalmi kötelékek elégtelenek, nincs megfelelő személyes kötődés, nincs valódi elköteleződés konvencionális értékek iránt, nincs tényleges bevonódás konvencionális, proszociális tevékenységekbe, és általában hiányzik a meggyőződés a társadalmi szabályok, törvények legitimitásában. Azok a kötelékek, amelyek kontroll erővel bírhatnak a viselkedés szabályozásában, elégtelenek.

Hirschi Gottfredsonnal együtt továbbfejlesztette a társadalmi kontroll modellt. A társadalmi kontroll ágensek meghatározó szerepét felülvizsgálva, az egyéni kontrollt helyezték a középpontba. A bűnözés általános elméletében az önkontroll funkciók fejlettségéhez és működéséhez kapcsolják a devianciát, és a koragyerekkori fejlődés szerepét hangsúlyozzák (Gottfredson – Hirschi 1993). Az önkontroll meghatározásukban az azonnali jutalmak csábításának való ellenállást jelenti. Az önkontroll hiánya megnyilvánul magasabb impulzivitásban, érzéketlenségben, magasabb szintű kockázatkeresésben, rövidtávú szemléletben, nonverbális, fizikális reakciókészségben. Ezek az önkontroll-hiányosságok vezetnek a bűnözéshez, amennyiben kriminális lehetőségek, helyzetek is vannak. A kriminális lehetőség egyrészt azt jelenti, hogy van valamilyen kíváncsi cél elérhető közelségben, másrészt azt, hogy az adott célt törvénytelen úton akarja elérni a személy. A kriminális lehetőség bizonyos bűncselekmény-típusoknál, mint például a lopás, szinte állandó. Mindig találhat valamilyen kíváncsi vagyontárgyat a látókörében a személy, és könnyen dönthet úgy, hogy törvénytelen eszközökkel szerzi meg. Reckless elhatárolás modelljében a konform és a deviáns viselkedés korlátozó tényezők, visszatartó, megtartó erők által meghatározott (Reckless – Smith 1932, idézi Bartol – Bartol 2009). Feltételezi, hogy a személy saját erőforrásai, önszabályozása, önkontrollja, illetve a családi és társadalmi kontroll, mint belső és külső visszatartók, együttesen formálják a viselkedést. A belső visszatartók szerepe elsődleges, optimális esetben, ha a belső visszatartó erő megfelelő, a személy nem fog deviáns viselkedést folytatni. Az énkép, a célorientáltság, a frusztrációs tolerancia, a felelősségérzet és a fókuszáltság dimenziók mentén határozható meg a belső visszatartók erejének szintje. A külső visszatartó erők a felügyelet és fegyelmzés, a reális társas elvárások, a megfelelő, proszociális társas tevékenységek és a pozitív modellek jelenléte alapján értékelhetők. A kétféle visszatartó erő típus kompenzálja egymást.

A bűnelkövetés belső kontrolljának érdekes értelmezését kínálja Sykes és Matza semlegesítés modellje, és az ehhez kapcsolódó sodródás modellje (Sykes – Matza 1957). Feltételezik, hogy a deviáns, bűnöző személyek valamilyen szinten azonosulnak a domináns, proszociális értékrenddel, fontos nekik, hogy a társadalmi kötelekeket megélik. A társadalmilag kíváncsi, proszociális értékrendet elfogadó személyek alapvetően törvénytisztelő, konform életet élnek általában. Ha mégis elkövetnek törvénsértést, rosszul fogják érezni magukat. Ezek a kellemetlen érzéseket akarják megszüntetni, semlegesíteni azzal, hogy a bűncselekmény elkövetésére öngazoló kognitív technikákat alkalmaznak. A modell szerint az emberek könnyen képesek váltani a törvénytisztelő és a törvénszegő viselkedés között, és mindkettőt igazoltnak és koherensnek tudják értelmezni. A kétféle viselkedésmód és értékrend közötti váltás, sodródás határozza meg a kriminalitást. A deviáns viselkedés igazolására úgynevezett semlegesítési technikákat alkalmaznak az elkövetők, melynek Sykes és Matza öt típusát írta le. Feltételezésük szerint minden bűnöző a saját preferált semlegesítési technikátípust, típusokat használja. Az első semlegesítési technika a károkozás tagadása, ez azt jelenti, hogy az elkövető olyan értelmezést adja a helyzetnek, hogy ő tulajdonképpen nem is okozott valójában kárt, vagy bagatellizálja a

károkat azzal, hogy feltételezi, hogy az áldozatnak nem jelent nagy erőfeszítést helyrehozni azokat. A második technika az áldozat pozíció tagadása, itt az elkövető az áldozatot olyan perspektívába helyezi, mely szerint az megérdemelte, rászolgált, esetleg provokálta azt, hogy a bűncselekményen keresztül büntetést kapjon. A harmadik semlegesítési stratégia a felelősség tagadása, itt a felelősség hátrítása, áttolása úgy valósul meg, hogy az elkövető úgy állítja be a helyzetet, mintha az események sodrásában nem tudott kontrollt gyakorolni viselkedése felett, vagy akár úgy is, hogy kényszerítették a bűncselekmény elkövetésére. A negyedik stratégia az elítélők elítélése, ez annyit tesz, hogy a bűnöző a fókuszot a saját deviáns tetteiről az őt elítélő hatóságok megkérdőjelezésére, diszkreditálására helyezi. Az ötödik semlegesítési technika, a magasabb szintű tekintélyekre hivatkozás, azt takarja, hogy az elkövető arra hivatkozik, hogy nem maga miatt, a saját haszna érdekében követte el a bűntettet, hanem valaki másért, olyan valakiért, akinek igényei, szükségletei nem kérdőjelezhetők meg.

A kontroll elméletek a külső, társadalmi, családi kontroll ágensek és a belső, önkontroll funkciók működésével, ezek deficitjével hozzák összefüggésbe a bűnözést. A fiatalokra nézve több kérdést is felvet a megközelítés. A legfontosabb, hogy hogyan gondolkodunk az önkontroll funkciók érettségéről serdülőkorban. A modellek nem pontosítják, hogy mit várhatunk el egész konkrétan a serdülőtől. Ha azt tételezzük, hogy az önkontroll funkciók fejlődése, érése még folyamatban van serdülőkorban, akkor a belső kontroll lehet instabil és a korosztály kriminális szempontból veszélyeztetett. Ha azt vesszük alapul, hogy az önkontroll funkciók érése lezárult, akkor egy deficitet kell kezelnünk. A külső kontroll szerepének meghatározása a fiatalok esetében egyik központi kérdése a kontroll modelleknek. A folyamatos, proszociális irányultságú külső kontroll elengedhetetlen a belső kontroll éretlenségének ellensúlyozására, ahogyan az Reckless modelljéből levezethető. Sykes és Matza megközelítése kifejezetten optimista, miután kiindulópontja, hogy a proszociális értékrendet mindenki többé-kevésbé interiorizálta. A társadalmi kötelek, a proszociális, „jó” személyként történő társas elismerés kiemelt érték, így a nonkonformitás keltette rossz érzések megszüntetésének igénye, a kriminalitás racionalizációja serdülők esetében jó korrekciós prognózist vetít előre.

Kritikai modellek

A kritikai modellek a fennálló társadalmi rend, a társadalmi struktúra és a társadalmi működés kritikai elemzését adják, és a bűnözést a társadalmi csoportközi dinamikai folyamatok eredményének tekintik (Aker – Seller 2004). Közös pontjuk, hogy a hatalom és az anyagi javak egyenlőtlen eloszlása súlyos csoportközi feszültségeket szül, ezek csoportközi konfliktusokhoz vezetnek, melyeknek kísérőjelensége a bűnözés. A konfliktus modellben (Aker – Seller 2004) a kiindulópont a társadalmi érdekcsoporthatalmi versengése, mely a társadalmi kontroll megszerzésére irányul. A legnagyobb erővel bíró csoport fogja megszerezni a hatalmat és így a lehető-

séget, hogy a jogrendszert alkossa, kontrollálja. A hatalmon lévő csoport a gyengébb formális vagy informális hatalommal bíró csoportok tevékenységét kriminálisnak és büntetendőnek fogja minősíteni. A modell szerint a törvények a hatalmon lévők pozíciójának megerősítését szolgálják. A bűnözés a rendszerellenes tevékenység, amely az ellenzéki csoportok erejének és aktivitásának függvényében fog változni. A marxista modellben a kapitalista berendezkedés, a piacgazdaság szülte osztálykülönbségek, a kizsákmányolás és az elnyomás vezetnek a bűnözéshez (Walsh 2012). Az uralkodó osztály a termelőeszközök birtoklásával és a jogrendszer kontrolljával elnyomja a munkásosztályt. Az uralkodó osztály bűnözésének hátterében az előnyök, a társadalmi pozíció fenntartását látja a marxista megközelítés, míg a munkásosztály bűnözésének hátterében a rendszerrel szembeni ellenállást, lázadást. A primitív lázadás hipotézis szerint a munkásosztály bűnözése racionális válasz az elnyomásra és kizsákmányolásra. A kizsákmányolás mellett az elidegenedés is fontos szerepet kap e megközelítésben. E szerint a kapitalizmus az embereket elidegeníti a társadalomtól és egymástól is, ennek az a következménye, hogy a szociális érzelmek egyensúlya felborul, az altruizmus helyett az egoizmus lesz domináns, ami hajlamosíthat a bűnözésre. A kritikai modellekhez sorolható a feminista perspektíva is. A feminista megközelítés két lényeges kérdést vet fel. Az egyik, hogy mennyire tekinthetők érvényesnek nőkre a klasszikus, férfi populációra kidolgozott kriminológiai modellek, a másik, hogy mi okozza a nemi arányok eltolódását a bűnözésben, miért van lényegesen kevesebb bűnöző nő (Walsh 2012: 101, 102). A férfiakra kidolgozott modellek a női bűnözőkre is érvényesek, a bűnözési statisztikák mindkét nemnél azonos tendenciákat, változásokat mutatnak, a bűnözés egyéni korrelátumai is azonosak mindkét nemnél (Walsh 2012: 102). A feminista megközelítés egyik vonulata szerint a női emancipációval párhuzamosan a bűnözési nemi arányoknak ki kellett volna egyenlítődnie. Adler azzal érvel (Walsh 2012: 102), hogy azért, mert a nők maszkulinizálódása zajlik, amibe beletartozik az antiszociális viselkedésformák felvétele is. Simon megközelítésében (Walsh 2012: 102) a nőknek egyre nagyobb a foglalkoztatottsága, egyre több lehetőségük van gazdasági bűncselekmények elkövetésére, így az ilyen típusú bűncselekmények arányainak növekedése kézenfekvő lenne. A harmadik megközelítés a gazdasági marginalizáció gondolatkörére épít (Walsh 2012: 102), a női szegénység növekedésére, a szegénység feminizációjára, amit döntően a válások és a csonka családok számának növekedéséhez kötnék. A szegény, rászorult helyzetben élő nők körében a megélhetési kényszer miatt növekedhetne a megélhetési bűnözés. A bűnözési statisztikai adatok azonban nem igazolják a nemi arányok kiegyenlítődésének tendenciáit. A feminista megközelítés másik vonulata szerint a természetes, a patriarchális rendszer működésében logikus, értelmezhető, hogy miért vannak nemi különbségek a bűnözésben. Hagan hatalom kontroll modellje (Walsh 2012) a családon belüli hatalmi különbségekre, a családtípusokra vezet vissza a bűnözésbeli különbségeket. Feltételezi, hogy a patriarchális családban a különböző nemű gyerekek között diszkriminálnak a nevelés során, az egalitáriánus családban nem. A patriarchális nevelés alapján a fiúk bűnözése valószínű, az egalitáriánus nevelés alapján pedig a lányoké ugyanolyan valószínű, mint a fiúké.

Campbell (Walsh 2012) túlélés hipotézisében azt fogalmazza meg, hogy a nők a reprodukciós stratégia követése érdekében tartózkodnak a fokozott kockázatkereséstől, a státuszuk védelmére, biztonságra törekednek, így alapvetően tartózkodni fognak a bűnözéstől, ha mégis elkövetnek valamit, az eszköz számukra a túléléshez.

A kritikai modellekben a társadalmi csoporttagság, a csoport státusza általi determináció a meghatározó. Ezt a fiatalokra vetítve úgy értelmezhetjük, hogy a szüle-téskor adott társadalmi csoport meghatározó. A modellek feltételezik az erős csoport identifikációt, a csoportstátusz következményeinek realizálását és a csoport-érdekek meghatározó szerepét az egyén működésében. A fiatalok esetében tehát az vizsgálható meg, hogy társadalmi csoportjukkal mennyire azonosulnak, a csoport-tagság következményeit mikor ismerik fel, illetve hogy ezt elfogadják-e, vagy töre-keudnek a csoportstátuszokon változtatni.

A klasszikus modellek fiatalkorú bűnözés értelmezésének sarokpontjait a 1. szá-mú táblázatban foglalom össze.

1. számú táblázat: A fiatalkorú bűnözés a klasszikus modellekben
(saját szerkesztés)

Modell	Koncepció a fiatalkorú bűnözésről
Racionális döntés modell	A fiatal szabad akaratából, tudatosan, a szubjektív várható hasznosság maximalizálása érdekében vá-lasztja a bűnözést, kérdés, hogy milyen életkortól, mi-lyen feltételek mellett tekinthetjük belátásra képes-nek a fiatalt, mikor érettek döntési képességei.
Szociális dezintegráció	A fiatal lakókörnyezete, családi értékrendszere meg-határozó, szétesett szociális környezet, értékvesztett, deviáns értékrendű modellek, elégtelen családi kont-roll vezetnek a bűnözéshez. A család szocializációs funkciói nem működnek meg-felelően, normák, értékek közvetítése, interiorizálása hiányzik.
Kényszer elméletek	A társadalmilag kívánatos, középosztály értékrendjét tükröző célok, vagy a felnőtt státusz privilégiumainak megszerzése érdekében, eszközként jelenik meg a bűnözés, státusz depriváció, státusz frusztráció, meg-oldására különböző adaptációs módokat választhat, elérhető deviáns lehetőségek is kellenek a bűnözés megjelenéséhez.

Címkézés elméletek	A társas, társadalmi reakció, a fiatal deviánsként történő címkézése önbeteljesítő jóslatként működik, interiorizálja a deviáns címkét, központi identitáselemmé válik és deviáns életforma folytatását hozza magával.
Szociális tanuláselméleti modellek	Szociális tanulás során proszociális és deviáns modellek, és a referenciaszemélyek, kortársak részéről jövő megerősítések meghatározóak, megfigyeléses tanulás, operáns kondicionálás vezet bűnözéshez.
Kontroll modellek	Társadalmi és személyes kontroll hiánya meghatározó. Önkontroll funkciók éretlensége, deficitje, koragyerekkori szocializációs deficit vezet bűnözéshez.
Kritikai modellek	Társadalmi pozícióért, hatalomért folyó csoportközi versengés terméke a bűnözés. A társadalmi csoporttagság, csoport státusza meghatározó. Csoport identifikáció szintje, csoport státuszának értelmezése lényeges.

Összefoglalás

A tárgyalt modellek a fiatalkorú bűnözés hátterében azonosítanak társadalmi, strukturális tényezőket, társadalmi reakciómódokat, tanulási mintázatokat, kontroll funkciók deficitjét. Jellemző, hogy egy modell egy tényezőcsoportot emel ki és arra építve dolgozza ki a magyarázóelveket. A legtöbb modell kapcsán felmerül az az észrevétel, hogy valójában nem modellál komplex fejlődési folyamatokat, a felnőtt és a fiatalkorú bűnözés háttértényezőit és mechanizmusait hasonlóan feltételezi. Alapvetően nem differenciál kellően a bűnözői karrierек között és nem magyarázza a serdülőkorra korlátozódó bűnözést.

Mindemellett a társadalmi strukturális sajátosságoknak és a csoportközi viszonyrendszer dinamikájának egy olyan elemzését adják, amely megalapozott, célzott társadalompolitikai, kriminálpolitikai és az intézményi szintű beavatkozásokhoz elengedhetetlen. Ez vonatkozhat a társadalmi kontroll optimalizálására, a megfelelő büntetések és egyéb korrekciós eszközök megválasztására, a társadalmi esélyegyenlőség erősítésére, biztosítására, a társadalmi mobilitás előmozdítására, illetve a közösségépítés előmozdítására egyaránt.

Irodalom

- Agnew, R. (1992): *Foundation for a general strain theory of crime and delinquency*. Criminology, 30. 47–87.
- Agnew, R. (2003): *An integrated theory of the adolescent peak in offending*. Youth and Society, 34. 263–299.
- Aker, R. L. – Seller, C. S. (2004): *Criminological Theories: Indtroduction, Evaluation, and Applications*. Roxbury. Los Angeles
- Bartol, C. R. – Bartol, A. M. (2009): *Juvenil delinquency and antisocial behavior. A developmental perspective*. New Jersey, Pearson Prentice Hall
- Becker, H. S. (1963): *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. The Free Press.
- Büntető Törvénykönyv, 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről. Net.jogtar.hu, 2015. 01.10. hatályos állapota
- Cloward, R. A. – Ohlin, L. E. (1998): *Delinquency and Opportunity: A Study of Delinquent Gangs*. The International Library of Sociology
- Cohen, A. K. (1999): The content of the delinquent subculture. In: Jacoby, J. (ed.): *Classics of Criminology*. Waveland Press: 248–253.
- Cohen, D. (1992): *Empathy in conduct disordered youth*. Thesis
- Cullen, F. T. – Agnew, R. (2002): *Criminological Theory: Past to Present*. Roxbury, Los Angeles
- Gottfredson, M. R. – Hirschi, T. (1990): *A general theory of crime*. Stanford Press
- Jensen, G. F. (2003): Social Disorganization Theory. In: Wright, R. A. (ed.): *Encyclopedia of Criminology*. Fitzroy Dearborn Publishers: 1–18.
- Kubrin, C. E. – Weitzer, R. (2003): *New Directions in Social Disorganization Theory*. Journal of Research in Crime and Delinquency, 40: 374–402.
- Kubrin, C. E. (2009): Social disorganization theory: then, now and in the future. In: Marvin, D. (ed.): *Handbook on Crime and Deviance*. Springer: 225–236.
- Matsueda, R. L. – Kreager, D. A. – Huizinga, D. (2006): *Deterring Delinquents: A Rational Choice Model of Theft and Violence*. American Sociological Review, 71: 96–122.
- Merton, R. K. (1938): *Social structure and anomie*. American Sociological Review, 3: 672–682.
- Pratt, T. C. – Gau, J. M. – Franklin, T. W. (2011): *Key Ideas in Criminology and Criminal Justice*. Chapter 5. Hirschi's social bond, social control theory. Sage Publications: 55–71.
- Sykes, G. M. – Matza, D. (1957): *Techniques of neutralization: A theory of delinquency*. American Sociological Review, 22: 664–670.
- Walsh, A. (2012): *Criminology: The Essentials*. Sage Publications

A társadalmi szerződés és a hatalom eredete

NAGY LEVENTE

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi Tanszék

Bevezető

A klasszikus társadalmi szerződéselméletek¹ kapcsán gyakran vetődik fel a kérdés, hogy mi értelme, vagy mennyire időszerű a velük való foglalkozás a 20. vagy 21. században. Hosszas fejtegetés helyett, válaszom a következő: a társadalmi szerződések elméletei (elsősorban Hobbes és Locke munkáira utalok, de hivatkozhatnánk Rousseau-ra is) máig ható gondolatokat tartalmaznak a társadalom és az állam létrejöttének, a közhatalom eredetének, a hatalomgyakorlás, valamint a hatalom iránti engedelmesség vagy ellenállás jogosságának, avagy jogtalanságának filozófiai magyarázata terén. A szerződéselméletekből olyan fogalmak, koncepciók tárthatók fel, amelyek fejlődéstörténetük során (e fogalmak diakronitásáról van szó) hatással vannak arra az európai politika értelmezésre is, amelynek kritikus pontja, de központi témája a hatalom jellege, illetve a hatalom–társadalom viszonya. A szerződéselmélet jelentőségét az sem csorbítja, ha *a priori*, történelmietlen elméletként tartják számon, hiszen a fogalomnak magának több évszázados történelme van, és mint ilyen, két kulcsfontosságú elv alátámasztásának alapjául is szolgálhat a modern politikai gondolkodásban: egyfelől olyan szabadságértelmezést lehet ráépíteni, mely szerint az *akarat*, és nem a *kényszer* a hosszú távú kormányzás biztosítója, másfelől annak az igazságosságértelmezésnek válhat tartóoszlopává, melynek értelmében a *jognak*, nem pedig a *hatalomnak* kell képeznie a politikai közösség alapját. Jelen ta-

¹ A 17. század, elsősorban Hobbes és Locke jóvoltából a szerződéselméletek virágkora. E kor szerződéselméleteit akár „állami szerződésnek” is nevezhetjük, hiszen a rend és a béke megteremtésére irányuló szerepük mellett, a társadalom és állam eredetére adtak filozófiai magyarázatot. Ezt *klasszikus szerződéselméletnek* is szokás nevezni, amelyet aztán a 20. századi neokonstruktivisták filozófia élesített újra.

A 20. században megjelenő szerződéselméleteket, amelynek jelentős képviselői Rawls, Gauthier és mások, *modern szerződéselméletekként* szokás emlegetni. A klasszikus és a modern szerződéselméletek közötti lényeges különbség, hogy míg a korábbi szerződés az állam legitimitását, illetve a hatalomgyakorlás feltételeit hivatott igazolni, addig Rawls elmélete például meg sem kérdőjelezi a fennálló politikai intézményrendszer legitimitását, és a hangsúlyt nem az állam eredetére helyezi, hanem arra, hogy motiválja az embereket az igazságosság fogalmának lehető legjobb megértésére, valamint arra, hogy rámutasson az együttműködési viselkedés, elsősorban a visszafogottság és az egyéni érdekek mérésének fontosságára a közösségi életben. Gauthier a moralitás megértésére használja a szerződést, amelyet ennek fényében nem állami, hanem inkább „erkölcsi szerződés”-nek nevez. Ennek kapcsán lásd még: Jean Hampton: *Two faces of contractarian thought*. In: *Contractarianism and Rational Choice*. Szerk. Peter Vallentyne, Cambridge, 1991, 32–33.

nulmányban nem célozom Hobbes és Locke klasszikus műveinek részletesebb ismertetése, inkább néhány, a 17. századra jellemző, és a szerződéselméletek jobb megértéséhez hozzájáruló kérdésre szeretnék rávilágítani, különös tekintettel a hatalom eredetének korabeli dilemmáira.²

Kiinduló kérdésként tételeződik, hogy milyen korszak volt a 17. század, amely jelentős mértékben formálta a két filozófus világgképét, alakította Istenről, emberről, államról, hatalomról alkotott nézeteit.³ (Természetesen a 17. századi angol társadalom politikai-gazdasági körülményei is közvetlenül hatottak gondolataikra, formáltak szerződéselméleteik tartalmát, de e kontextus bemutatására itt nem kerül sor.)

A 17. századot a korábbi századok hagyományait „megszüntetve megőrző” századnak is nevezhetjük, amelynek „átmeneti” jellege többek között abból adódik, hogy ekkor kerül igazán szembe a skolasztikus álracionalizmus (és az irracionális misztika) a racionalizmussal és empirizmussal, a középkori keresztényi világgkép az új tudományok eredményeire épülő világgképpel, a hagyományos feudális-arisztokratikus életforma a kibontakozó polgárosodással (kiváltképp Angliában), az Istentől származtatott uralkodói hatalom a társadalomból, individuumból eredeztetett hatalommal, az abszolutisztikus, önkényes hatalomgyakorlás elve az alkotmányos monarchia és a parlamentáris berendezkedés gondolatával, valamint a hatalommegosztás elvével. A keresztény-feudális értékrenden nyugvó szemléletről a világi, liberális-polgári szemléletre való fokozatos áttérés folyamata a két világgkép szembesülését és ütközését jelentette, de nemcsak a vallásban, a tudományban és a filozófiában, hanem a társadalomban, a társadalmat irányító hatalom gyakorlásának mibenlétében is. A hagyományos és a kora modern korban jelentkező elemek kereszttüzében olyan feszültségek és ellentmondásosságok jelentkeztek, amelyek kiérződnek a *Leviatánból* és a *Második értekezésekből* is.⁴

² A jelen tanulmány arra a feltételezésre épül, hogy az olvasó rendelkezik némi ismerettel e két szerződéselmélet tartalmát illetően.

³ E század sajátosságai talán arra is adhatnak egyfajta magyarázatot, hogy miért éppen a 17. század tekinthető a klasszikus szerződéselméletek „virágkorának”. E kérdés terjedelmesebb kifejtésére azonban túlmutat e tanulmány eredeti célján.

⁴ Egyfelől, Hobbes tudományos szintre emelt politikaelméletében felhasználta a tudomány legújabb eredményeit, és ezekre építette társadalom- és államelméletét, másfelől viszont a szerző nem törte szét a hagyományos keresztény értékrend kereteit. Míg ható vita született ugyanis abból a kérdésből, hogy Hobbes műve exegetikus, vagy netán heterodox nézetek irodalma? Vajon a szerző nem tudott kilépni a keresztényi értékrend kereteiből, vagy tudatosan nem lépett ki, és viszonyulása a bevett teológiai ortodoxiához ironikus és destruktív?

Locke-ot, a *Két értekezés* szerzőjét, mélységes vallásossága ellenére is a polgárság érdekeinek kiemelkedő képviselőjeként, valamint a „politikai filozófia modern empirikus és liberális iskolájának egyik alapítója”-ként szokás számon tartani. Lásd Skinner: *‘Jelentés és megértés az eszmétörténetben’*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.), 2003: 26. (Skinner eleve így említi Locke-ot, eltérően Gough-tól vagy Plamenatztól, akik egyenesen „liberális” politikai teoretikusként emlegetik). Az ilyen jellegű ellentmondásosság a kor más gondolkodóinál is előfordul, legalábbis az értelmezés szintjén. Jó példa erre Pierre Bayle (1647–1706), aki a *Történelmi és kritikai lexikon* című művében a szkepticizmus és a hit olyan keverékét mutatta be, hogy Sedanban azért fosztották meg a szerzőt tanárságától, mert katolikusellenesnek minősítették, Rotterdamban pedig azért, mert úgy vélték, nem volt eléggé katolikus (Skinner: i. m.: 36)

A tapasztalati tudományok fejlődése véget vetett a skolasztika merev nézeteinek, a metafizikára és teológiára épülő világképnek. Fokozatosan a természettudományok átütő eredményeire alapozó, és elsősorban a természetre, az emberre, valamint az élet „realitására” figyelő világkép kezdett előtérbe kerülni. Kopernikusz, Kepler, Galilei, majd Newton eredményei⁵ jelentős mértékben ingatták meg a statikus keresztényi világképet, és az új eredmények alapján a Szentírásból az emberek elé táruló világképtől lényegesen eltérő, mechanisztikus világkép kezdett körvonalazódni. A tudomány tehát *vallás, Isten, ember, társadalom* ideáit értékelte át. A tudományok eredményein alapuló meggyőződés szerint a világegyetem olyan, mint egy jól megtervezett gépezet, amelyben rend és harmónia uralkodik. (A társadalmi szerződéselméletek e rend és harmónia megteremtésére tett filozófiai-elméleti kísérletek.)

Alapvető kérdésként tevődött fel az „ésszerűen berendezett” világ megismerhetősége, és hogy az ember képes-e kezelni, rendezni saját közösségi ügyeit. (Nem meglepő, hogy ilyen kérdések foglalkoztatták az embereket a harmincéves háború, vagy az angol polgárháború korszakában.) Többen vallották, optimista töltetű választ adva, hogy a világ egymással logikusan összefüggő elemekre bontható, s ezek az elemek megismerhetők és le is írhatóak a matematika segítségével. (Igaz, Hobbesra jóval nagyobb hatással voltak a kor tudományos eredményei, mint a későbbi Locke-ra, de szerződéselméleteik épp e „felbontáson” – mint megismerési módszeren – nyugszanak.)

A „valóság” feltárásának egyik iránya a racionalizmus (Descartes, Spinoza), amely szerint a valóság megismerhető a gondolkodás tiszta elveiből. A másik irány az empirizmus (Bacon, Hobbes, Locke), amelynek hívei a valóság megismerésének alapját az érzéki tapasztalatban látták, amelyből aztán az értelem helyes használatával az ember képes a valóság jelenségeit elrendezni, és általános következtetéseket levonni.⁶

⁵ Nicholas Copernicus (1473–1543) nagy érdeme az 1543-ban megjelent monumentális művéhez az *On the Revolutions of the Heavenly Orbs*-hoz fűződik, amelyben a ptolemaioszi geocentrikus világszemlélet helyett a heliocentrikus világképet hirdette meg.

Johannes Kepler (1571–1630) továbbvitte Copernicus eredményeit, és bebizonyította, hogy a bolygók nem körmozgást írnak le a Nap körül, amint azt Copernikus állította, hanem pályájuk ellipszis alakú. Kiderült, hogy a valós világ tényszerű és racionálisan harmonikus. Keplernek sikerült a bolygók mozgásának matematikai leírása.

Galileo Galilei (1564–1642): 1609-ben épített teleszkópjával sikerült megállapítani, hogy a bolygók tömeggel rendelkező valós testek, amelyek a Naptól nyerik fényüket, és visszaverik azt. Galileo a testek mozgására és a szabadesésre talált matematikai formulákat, s ő volt, aki kijelentette, hogy nem a mozgás eredetét, hanem annak változásait, törvényszerűségeit kell elsősorban tanulmányozni és megmagyarázni. A „kezdeti” mozgás okának tanulmányozása kezdett háttérbe szorulni.

Isaac Newton (1642–1725): Keplernek a bolygók mozgásával kapcsolatos eredményeit, és Galileinek a testek szabadesésével kapcsolatos számításait hozta egy tető alá, és hirdette meg az egyetemes gravitáció elméletét 1687-ben, *A természetfilozófia matematikai elvei* című művében. A tudományt akkoriban „hasznos tudás”-nak, vagy a „természet filozófiájá”-nak nevezték.

⁶ Az empirizmus, illetve a racionalizmus két óriása, Bacon és Descartes elvetették a régiekre (elsősorban Arisztotelészre) való hivatkozást, a skolasztikát és a kizárólag deduktív elemzést, hisz az általános kijelentésével, majd annak bizonyítására irányuló törekvéssel, állítják ők, nem juthatunk előbbre. Bacon meggyőződése, hogy kutatni, kísérletezni kell, majd az induktív módszer segítségével az értelem révén végül megtalálni az igazságot. A szerződéselméletek sokat átkölcsönöztek ebből.

A reneszánsz költőiséget tehát egy mechanisztikus gondolkodás, a megtapasztalás, valamint a szigorú és száraz okoskodás váltotta fel. A kor szelleme áthatotta, első-sorban Hobbes, de Locke munkásságát is.

A nagy földrajzi felfedezések rádöbbsentették az európaiakat az emberi közösségek közötti viselkedés-, szokás- és gondolkodásbeli különbségeire.⁷ Ha az egyik szokás vagy érték éppoly jó lehet, mint a másik, és még el is fogadható, akkor e változatos világban megkérdőjelezhető az abszolút értékrend.⁸ Ha értékrelativizmus jellemzi a valóságot, akkor már csak egy lépés a társadalmak kapcsán felmerülő alapvető kérdés: Mi a helyes az egyén és a közösség számára ebben a pluralisztikus értékeken nyugvó világban? Ez értelemszerűen vezet el az egyén és társadalom, az egyén és hatalom bonyolult viszonyának kérdésköréhez.

Az egyén, az *individuum* gondolatának fellendülését már a középkori merev gondolkodást romboló reneszánsz indította útjára. A kötelesség előtt meghajló lovag, vagy a jámbor szerzetes embereszménye helyett, a 17. század folyamán egyre inkább a magára és közösségére figyelő, magát és környezetét megismerni törekvő, a tudásra vágyó vállalkozó szellemű polgár jelentette az új eszményképet. A régi keresztényi ellentmondást, amelynek értelmében Isten saját képére teremtette az embert, de az embert mégis megrontotta az eredendő bűn, egy új antinómia kezdte felváltani: az ember szabad, önnön megismerésére törekszik, de csak egy apró láncszemét képezi a természet óriási gépezetének. Igaz, hogy meg kellene, de kérdés, hogy sikerül-e az embernek megtalálnia helyét a dolgok természetes rendjében? De, miként találja meg helyét az egyén a régi viszonyok összeomlásának, és az új, polgári viszonyok körvonalazódásának keresztútjában? Hogyan éljen az ember az átmeneti viszonyok teremtette mély társadalmi ellentmondások világában?

A 17. század óriási kihívása volt, hogy ne az utópiában (Morus vagy Campanella) és ne kimondottan a vallásban, az illuzórikus üdvözlésben (Luther vagy Kálvin), hanem a hétköznapi valóság talaján teremtsen meg az optimizmust, és ott találjon megoldást a társadalmi antagonizmusokra. A szerződéselméletek (noha eltérő arányban) a maguk során ilyen irányú kísérletek voltak. Úgy tűnt, hogy a vallás egyre kevésbé képes elfogadható magyarázatot adni a természet jelenségeire, mi több a hagyományos rendi életformát védelmező vallás nem tűnt képesnek a társadalmi problémákra megoldásokat nyújtani. A kor számos gondolkodója, közöttük Hobbes is, hitt abban, hogy a tudományok és a tudás általában olyan érték, amely alkalmas

⁷ Természetesen nem első ízben fordul elő a történelem folyamán, de ennek hatása nagy horderejű. Hasonló megtapasztalásban jóval korábban, például a görögök is részesültek. A világ akkoriban ismert részeivel folytatott kereskedelem, a görög városállamok jóléte mellett más népek megismerését is eredményezte, amely természetes módon szélesítette a görög szellemi horizontot, és növelte az általános tudásszintet. A megismerés lehetősége hívta fel a görögök figyelmét más társadalmakban észlelhető változatosságokra. Maga Herodotosz is tett említést más népek furcsa szokásairól, rámutatván ezáltal az athéni társadalom és más vidékek népei közötti különbségekre, másságokra. Herodotus, 1972, iii: 38.

⁸ Az abszolút igazság megkérdőjelezése és a relativista szemlélet igen jó érzékeltetése – Montaigne (1533–1592) kannibálokról szóló híres esszéje, melyben kifejti a kannibálok emberevő szokását, mondván, hogy nekik is megvannak a maguk szokásai éppúgy, mint nekünk. Az emberek különböznek egymástól, s kik vagyunk mi, hogy ítélkezzünk? Lásd R. R. Palmer – Joel Colton, 1992: 301.

megoldási eszköz a problémákra, az emberi szükségletek kielégítésére. Egyre több, az új tudományokon nyugvó társadalomelmélet kezdett napvilágot látni, közöttük a társadalmi szerződéselméletek is, melyekről többen úgy vélték, hogy jó alapot nyújthatnak az új értékek mentén kibontakozó társadalmak számára, a rend, a béke és a biztonság megteremtésében.

Elmélet vagy igazolási módszer?

Általánosságban véve, a társadalmi szerződés önálló elméletként, de sajátos *technikaként* is vizsgálható. A szerződés mint önálló elmélet esetében, a keretre, azaz bizonyos szempontok mentén felépülő szerkezetre, és a sajátos fogalmi apparátussal rendelkező belső tartalomra érdemes figyelni. Hobbes és Locke esetében ugyanaz az elmélet (szerződéselmélet), ugyanazok az alapvető szempontok vagy szerkezeti tényezők (természeti állapot, természeti törvények, szerződés, társadalom és állam létrejötte), hasonló a módszer (deduktív–induktív),⁹ viszont a két szerkezet egymástól eltérő tartalommal van megtöltve. Azonos forma, különböző tartalom. E tartalmi eltérés lényege, hogy Hobbes és Locke egymástól eltérő antropológiai feltevésekből (emberi természet) indulnak ki, amiből aztán az következik, hogy a természeti állapot körülményei, illetve a politika előtti normák jellege és szerepe között lényeges eltérések mutatkoznak. Ebből következik, hogy a két elméletben a szerződés okai és folyamata sem egyeznek, ez viszont a végkicsengés lényeges különbségeihez vezet: Hobbes az *abszolutizmus* máig ható és vitatott elméletét fogalmazza meg, mint szükségszerű megoldás, Locke viszont a *korlátozott hatalom*, az alkotmányos monarchia klasszikus elméletét hagyja örökségül.

Mindkét elmélet esetében az lehet a benyomásunk, hogy a sajátos kezdeti állapot és az eredmény között közvetlen deriválhatóság áll fenn. Hobbes elméletében az ember rosszra hajló természetéből (ami miatt a természeti állapot embere a *bellum omnium contra omnes* felé vezeti önmagát és másokat) levezethető az abszolutisztikus hatalom, és fordítva, az egy kézben összpontosuló önkényes hatalom létéből (létfogosultságából) visszakövetkeztethető az ember rosszra fogékony természete. Ilyen értelemben a negatív vagy pesszimista emberkép és az abszolutisztikus hatalom – Hobbes elméletében – kéz a kézben jár, kölcsönös viszonyban vannak. Azt is mondhatnánk, hogy a hatalom jellegét antropológiai megfontolások határozzák meg.

⁹ Elemi megközelítésben a *dedukció* arra utal, hogy a bonyolult egészet (társadalom) részeire (ember) bontjuk, és a részeket tüzetesen megvizsgáljuk. Az *indukció* pedig azt jelenti, hogy a részek megismerése és megértése után véleményt formálunk róluk, és e vélemény függvényében a részeket egy új egészbe rakjuk össze. Hobbes és Locke szerződéselméletei igen jól lebonthatók e két módszerre! Hasonló ehhez a *rezolutív-kompozitív* eljárás. A módszer lényege, hogy egy tárgyról kialakított „ködös” elképzelésünket világossá tehetjük, ha a vizsgált tárgyat már tovább nem bontható elemeire bontjuk, olyan részecskékre, amelyekről már világos képünk van, ezt követően pedig pontos szabályok követésével az adott tárgyat újraépítjük. Lásd Descartes, 1992: 30–32.

Locke jóval pozitívabb emberképet nyújt. A természeti állapot embere nem tökéletes ugyan, de képes többnyire a belső erkölcsi értékrendje mentén élni, és ebből levezethető, hogy az embernek nincs szüksége arra, hogy korlátlan hatalmat gyakoroljon bárki fölött is, és fordítva, az alkotmányos hatalom létéből visszavezethető az ember viszonylag jóra hajló természete. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy mindkét filozófus elméletének végkicsengéséhez jelentős mértékben járult hozzá koruk társadalmi-politikai kontextusa. Hobbes az önpusztításra emlékeztető polgárháborús állapotok közepette az egykézben lévő, koncentrált hatalom létében látta a megoldás kulcsát, míg a „Dicsőséges forradalom” körül, viszonylag nyugodtabb hangulatot megtapasztaló Locke épp az önkény ellen, a békés és szabad (és a kibontakozó polgári) társadalom fenntartása érdekében ajánlotta a hatalom sajátos megosztásának elvét, javasolt alkotmány által korlátozott hatalomgyakorlást.

A szerződés mint technika, a hatalmat alátámasztó *normatív igazolási módszer*.¹⁰ Alapvető kérdés módszertani szempontból, hogy a szerződéselmélet segítségével megérthető-e a politikai intézményekkel és a politikai magatartással (viselkedéssel) összefüggő normatív elvárások. A normatív elvárás pedig azt jelenti, hogy a szerződéselmélet ésszerű alapul szolgáljon a politikával kapcsolatos intuícióknak, illetve hogy megbízható orientációs eszköz legyen, amikor a politikai intézményekről vagy a hatalomgyakorlás mikéntjéről nincs határozott vélemény (Huoranszki 1998: 33).

A társadalmi szerződés, ilyen értelemben a korabeli gondolkodókat foglalkoztató alapvető kérdésekre próbált választ adni, mint például a hatalom eredete, a politikai kötelezettség vagy politikai engedelmesség, illetve hogy milyen motivációk alapján várhatjuk el, hogy az emberek betartsák a hatalmon lévők utasításait. Tény, hogy a társadalmi szerződéselméletek szerzői nem a kényszerre, nem a pusztá fizikai erőszakra építették elméleteiket, éppen ezért valamilyen morális alapot kellett keresniük a hatalomnak való engedelmesség igazolására. Alapvető feladatként tételeződött tehát az engedelmesség iránti igény morális megalapozása, mely igény (és az engedelmesség) nem feltétlen. Az engedelmesség–engedetlenség közötti választás komoly erkölcsi dilemmához vezethet, e dilemma feloldása érdekében az előbbi megfelelő igazolására, vagy az utóbbi elfogadható megindokolására volt szükség. Úgy gondolom, Hobbes és Locke teljesítették a feladatot e téren, hiszen érvelések egész sorával támasztották alá a közhatalom létének szükségességét, annak létjogosultságát, és azt, hogy a társadalom javát szolgáló hatalom gyakorlása jogos, és e hatalom iránti kötelezettség indokolt. Másként fogalmazva, a szerződéselmélet, egyfelől az állam létjogosultságát és legitimitását, másfelől a politikai kötelezettség és engedel-

¹⁰ Huoranszki Ferenc például úgy közelíti meg a szerződést, mint az igazolás módszertanát a *Szerződéselmélet és politikai kötelezettség* című tanulmányában In: *Politikatudományi Szemle*, 1998/3. 34–35. A szerző érvelése alapján a szerződést elsősorban igazolási módszernek kell tekintenünk, olyannak, amelynek alapja a megfigyelésre építkező induktív általánosítás, elméletalkotás, (vagy másként a Descartes-féle „rezolutív-kompozitív” eljárás). Vö.: Huoranszki Ferenc, 1999: 125. Az történet azonban, hogy a megfigyelés során különböző gondolkodóknál különböző eredmények születnek, s a tartalmi különbségek, az azonos módszer ellenére is egymástól eltérő eredményekhez vezetnek.

messég racionalitását (Hobbes), esetenként az engedetlenség jogosságát (Locke) hivatott igazolni.

A hatalom legitimitása kapcsán említést érdemel, hogy egyfelől jelenthet tényleges legitimitást, ha az emberek elismerik és elfogadják az adott politikai intézményrendszert, mint jogos hatalmi apparátust. (Ez a modern demokráciák sajátja, de a gondolatot a szóban forgó szerződéselméletek is egyértelműen magukba foglalják.) A tények szintjén e legitimitás kimutatható, ezért nem szorul filozófiai bizonyításra. Másfelől, jelenthet *de jure* legitimitást, amelynek értelmében egy állam akkor tekinthető legitimnek, ha intézményrendszere megfelel bizonyos normatív kritériumoknak, és ha ezáltal kimutatható, hogy az alattvaló erkölcsileg köteles engedelmeskedni az államhatalomnak (vagy az alattvaló a normák alapján önként engedelmeskedik). A szerződéselméletekben ez utóbbi már filozófiai bizonyítást igényel. Úgy tűnik tehát, hogy a szerződéselméletek nemcsak azt szándékozzák bemutatni, hogy a béke és biztonság érdekében elengedhetetlen az emberek szerződése révén létrejött közhatalom léte, hanem annak igazolására is hivatottak, hogy az ember alapvető kötelessége maradéktalanul betartani az egyezmény tartalmát (Hobbes), vagy épp számon kérni annak tiszteletben tartását (Locke).

Ne feledjük azonban, hogy az olvasó számára nehézséget okozhat, hogy a 17. századi hatalomértelmezés, illetve a hatalom forrásának mikéntje nem egyezik a 20. vagy 21. századi demokratikus hatalomértelmezésekkel, ugyanis a modern demokráciákban például már fel sem merül a hatalom eredetének kérdése, a hatalom Istentől eredeztetése.¹¹ Milyen és honnan ered tehát az a hatalom, amelynek létjogosultságát a 17. századi szerződéselméletek akarják igazolni, és az iránta tanúsított engedelmességet indokoltnak tartani? A továbbiakban a hatalom Istentől való származtatásának, illetve a hatalom egyéntől való eredeztetésének kérdését vizsgálom meg, rámutatva az *eredet* szerződéselméletekben betöltött szerepére.

A hatalom eredete

Alapvető kérdés, hogy vajon miként értelmezte a két filozófus a hatalmat?¹² Hobbes szerint „az emberi hatalom általánosságban véve azokat az eszközöket jelenti, amelyek valakinek egy adott pillanatban valamely jövőbeli, jónak látszó dolog eléréséhez rendelkezésre állnak”. Továbbá: „a legnagyobb emberi hatalom az emberek sokasá-

¹¹ Itt azért érdemes megjegyezni, hogy amíg a középkorban központi helyet foglalt el az egyházi és a világi hatalmak viszonyának kérdése, addig a világi hatalom fokozatos felülkerekedésével a kora modern korban a király és a parlament közötti hatalmi megosztás került a viták középpontjába. Angliában a 17. század első felében a forradalmi mozgalmak és elvek felgyorsították e folyamatot, a század második felében már diadalmaskodott a parlamentarizmus („Dicsőséges forradalom”). Erre a későbbiekben még visszatérek.

¹² A hatalomértelmezések terén az olvasó haszonnal forgathatja Balázs Zoltánnak a modern hatalmakról szóló nagyszerű összegzését. Lásd Balázs Zoltán (1998): *Modern hatalomelméletek*, Korona Kiadó, Budapest.

gának együttes hatalma.” (Hobbes 2001: 121). A politikai hatalom, mondja Locke, az a jog, „hogy a tulajdon szabályozása és védelme céljából törvényeket hozzanak halál-büntetés és következképpen az összes többi, kisebb büntetés terhe mellett, és hogy alkalmazzák a közösség erejét e törvények végrehajtásánál, valamint a politikai közösségnek külső támadás elleni védelménél, s mindezt csakis a közjó érdekében” (Locke 1999: 42). E hatalomértelmezésekből kiderül, hogy a hatalom nem öncél, nem önmagában létező valami, hanem inkább eszköz, egyfelől az egyén evilági igényeinek kielégítésére, a számára „jónak látszó” dolgok elérésére, (s mint ilyen, a hatalom érdek- és akaratértvényesítési, illetve igények és célok elérésére irányuló cselekvés),¹³ másfelől pedig a társadalmi rend, béke és biztonság megteremtésére. Ami nem derül ki ezekből a megközelítésekből, hogy a hatalom isteni eredetű-e, és ha igen, akkor Istentől közvetlenül háramlik-e az uralkodóra, vagy az Istentől kapott hatalomhoz csakis a nép révén juthat az uralkodó. A két klasszikus mű azonban magyarázattal szolgál ezekre a kérdésekre is.

A hatalom egységesítése, illetve eredete kapcsán megkülönböztethetünk két szempontot: egyfelől a mennyiségi képességet (*quantitative capacity*), vagyis azt, hogy az egyén képes legyen saját érdekében cselekedni, másfelől pedig a jogformálást (*right to act*) (Hinders 1988: 1–2). Az első a hatalom hatékonyságára utal, olyan értelemben, hogy vajon az osztatlan vagy a megosztott hatalom képes hatékonyabban szolgálni a rendet, békét és biztonságot. A hatalmi cselekvésre (hatalomgyakorlásra) való jogformálás kapcsán pedig arra a kérdésre keressük a választ, hogy mikor *jogos* a hatalomgyakorlás (A szerződéselméletek szempontjából minket ez utóbbi foglalkoztat inkább).

A 17. században a hatalomgyakorlás jogosságának megválaszolása a hatalom eredetének vizsgálatához vezet bennünket, hiszen az eredet tisztázása egyben a jogosságra is fényt deríthet. Ez azzal magyarázható, hogy a korszellemnek megfelelően a „kezdet” vagy az elsőbbség szakrális volta miatt a kronológiai elsőbbség egyben jogformálást is jelentett.¹⁴ Az eredet kérdésének kiemelt fontossága részben azzal a

¹³ A hatalom egyik sajátossága, amint arra Michael Mann is utal művében, az uralomra törekedés, azaz A hatalomra törekedik B fölött. Ilyen értelemben a hatalom *disztributív*, hisz egy meghatározott mennyiségű hatalom „el van osztva” a társadalom tagjai között, és B hatalomnövekedése annak a hatalomnak szükségszerű csökkenését eredményezi, mellyel A rendelkezik (*Zero-sum game*) (ez a szerződés szempontjából inkább a természeti állapotra emlékeztet). Ebben az esetben a vágyakkal rendelkező, racionális lények igényeik kielégítésére irányuló cselekvésük során kapcsolatba kerülnek a természettel és nyilván egymással (*homo politicus*), ami az emberek közötti egyfajta kooperáció létrejöttét, valamint az egyén és a közhatalom sajátos kapcsolatát eredményezi. Ennek megfelelően a hatalomnak van egy *kollektív* aspektusa is (s ez az, ami a szerződéselmélet szempontjából érdekesebb, hisz a közhatalomhoz áll közel), amelynek értelmében A és B együttes erővel növelik közös hatalmukat C-vel, vagy a természettel szemben (M. Mann 1986: 6).

¹⁴ Ennek kapcsán a kor klasszikus példája Sir Robert Filmer *Patraircha* című műve, amelyben a szerző az idősorrendiség elve alapján osztja szét az emberek között a hatalmat. Ádám az első ember a földön, akit Isten a világ urává tesz, és ezért Éva, illetve az utódok kivétel nélkül mind, az abszolút hatalommal rendelkező Ádám alárendeltjei. Az egyenlő emberek eredeti állapotát, és a természeti állapotra épülő hipotetikus szerződés, amely Filmer és Locke elméleteinek politikai párharcában testesül meg leginkább, az 1670-es évek második felében körvonalazódó politikai válság következményeként (Whig–Tory politikai összecsapás).

jellegzetesen középkori felfogással magyarázható, mely még munkált a 17. században, hogy a dolgok helyes rendjének a „jelenben” való megértéséhez vissza kell nézni a múltba. A hagyományokra, a múltra való visszatekintésre az jellemző, hogy a „jelen” cselekedeteiben különleges szerepet játszik az *eredet*, a kezdeti pillanat primordiális volta, szakrális jellege, mivel az emberek keresztényi módon hittek a kezdet jóságosságában, abban, hogy jó szándékának jeleit a Teremtő beültette a világba. Mivel a 17. század az átmenet százada, ez a keresztényi felfogás még nem tűnt el, de már egyfajta súlyeltolódás volt észlelhető, olyan értelemben, hogy a múlt szentesítésének rovására egyre inkább előtérbe kezdett kerülni az előrevetítés, a kiszámítható jövőbe vetett hit kérdése.

Ilyen értelemben a hatalom forrásának nagy hivatkozási pontjai Isten akarata vagy parancsa, a természeti törvények, ősi hagyományok vagy írott források voltak. Természetesen e források képezték a hatalom legitimitásának alapját is. Ez azonban még nem oldotta fel az „átmenet” századának azt a korábban is említett élénk vitáját, hogy a közösség fölött uralkodó egyén vagy testület közvetlenül Istentől kapja-e hatalmát, vagy a hatalom – noha eredetileg isteni eredetű – a közösségre, az egyénekre vezethető vissza.¹⁵

A 17. századra jellemző módon, a hatalom Istentől ered, azonban nem mindegy, hogy az uralkodó közvetlenül, vagy közvetett formában kapja e a hatalmat. Az Istentől közvetlenül kapott hatalom esetében a király Isten kegyelméből való uralkodási jogáról beszélhetünk. Ez esetben az uralkodó, Isten akaratával összhangban ugyan, de saját belátása szerint cselekedhet, és egyedül Istennek tartozik számadással. A nép beleszólása egyáltalán nem indokolt, és az uralkodóval szembeni engedetlenség, Istennel szembeni engedetlenségnek minősül. Ha azonban a hatalom Istentől a nép révén kerül az uralkodóhoz (a szerződéselméletek, nem véletlenül, ezt a változatot karolták fel), akkor az egyik lehetőség, hogy az átruházás feltétel nélküli, és ezt követően a nép már nem szólhat bele a hatalomgyakorlás mikéntjébe (Hobbes), hiszen az emberek önszántukból (vagy az önpusztítás felismerését követő kényszerből?), saját belátásuk szerint mondtak le hatalmukról és adták át a kijelöltnek, aki korlátlanul gyakorolhatja az oszthatatlan hatalmat.¹⁶ A másik lehetőség szerint, az átruházás *feltételekhez kötött*, amelynek értelmében a megbízottnak a nép érdekében kell gyakorolnia a hatalmat. Ebben az esetben a nép beleszólhat a hatalomgyakorlás mikéntjébe (Locke), akár engedetlen is lehet, ha az uralkodó nem a megbízási

¹⁵ A hatalom ebben a korszakban még csak Istenben vagy az emberekben létezett. Személyeken kívüli entitásként nem értelmezték a hatalmat, mivel ahhoz az elvonatkoztatás, a politikai gondolkodás magasabb absztrakciós szintjére lett volna szükség. Ami a hatalom forrását illeti (isteni akarat, természeti törvény, ősi hagyományok stb.), érdekes, hogy a forrás, a hatalom értelmezésétől eltérően, nem a dolgok megtételének képességében, hanem épp az emberi cselekvésen kívül keresendő.

¹⁶ Az oszthatatlan hatalom hívei szerint (lásd Hobbes) ha a hatalomnak több forrása van, az konfliktust, háborút eredményez. Mai szóhasználattal, a hatalmi pluralizmus, szerintük a rendetlenség és zűrzavar forrása. Ezek között szerepelnek: a szuverén hatalom elméletének megalapozója, Jean Bodin; a royalisták zöme, élén a patriarchalizmus atyjával, Robert Filmerrel; a szerződéselméletet meghirdető Grotius, Hobbes, Spinoza és mások.

feltételek mentén uralkodik.¹⁷ A továbbiakban nézzük a hatalom e két forrásának bővebb kifejtését.

A hatalom Istentől való eredeztetését aligha kérdőjelezte meg gondolkodó a középkorban, vagy akár a 17. században. A természet nagy rendje, harmóniája („Telosz”) Isten érdeme. Ezt a rendet az emberek észreveszik, és helyesen cselekszenek – összhangban a természet rendjével –, ha követik Isten akaratát, ami felfogható és megismerhető az emberek által. Ez a hatalomértelmezés egy transzcendens tervező létét igényli. A Teremtő akaratának kinyilatkoztatása maga a *Szentírás*. A kérdés csupán az (és ez távolról sem kevés), hogy miként lehet alátámasztani egyfelől azt, hogy az uralkodó közvetlenül Istentől kapta az uralkodás jogát, másfelől pedig, hogy ebből az eredeztetésből majd hogyan magyarázható meg racionálisan a hatalom egyénre történő visszaeredeztetése?

A királyi hatalom közvetlenül Istentől való eredeztetésének, amint arra John Figgis is rámutat, történelmi magyarázata van, és tulajdonképpen teológiai alapokra helyezett politikai doktrínáról van itt szó. E doktrína – *a király Isten kegyelméből való uralkodási jogának* – eredete a középkoron végigvonuló, egyház és világi uralkodó közötti hatalmi versengésben, pontosabban az Egyház és a Német-római Birodalom közötti ellentétben keresendő (Figgis 1914: 12–14), és a következőket foglalja magába: a monarchia Isten akaratából létrejött intézmény, a király hatalma Istentől származik, és ennek megfelelően az egyeduralkodó egyedül Istennek tartozik számadással döntéseiről; a királyi hatalom iránti engedelmesség isteni parancs, és értelemszerűen, a király iránti engedelmisség Isten iránti engedelmisség (amint a későbbiekben is látni fogjuk, ennek elsődleges jelentősége van a hatalomgyakorlás jogosságának alátámasztásában).

A középkoron végigvonuló, az egyház és a világi uralkodó közötti hatalmi versengésben tulajdonképpen az történt, hogy az egyház fejének Istentől kapott hatalmára hivatkozva igényelték a pápa császár fölötti hatalmát, és nyilván a császár uralkodási jogának alátámasztására a világi hatalom mellett lándzsát török nem hivatkozhattak erőtlenebb érvelésre, mint a pápa felsőbbrendűségét hirdető, ha tényleges eséllyel akartak indulni a pápa és a császár évszázadokra nyúló hatalmi versengésében. A császárnak ugyanis csak így lehetett esélye a pápához hasonló méltóság elnyerésére.

A világi hatalom Istentől való eredeztetése, ezek szerint, egyházellenes szükségszerűségként jelent meg a politikai eszmétörténet színpadán. Az egyház és a birodalom Isten akaratából létesült intézmények, amelyek kezdetben, ha versengésben is, de a keresztény közösségen belül kiegyensúlyozták egymást, viszont a 14. századtól egyre gyakrabban jelentkezett a *sacerdotium* és a *regnum* szétválasztására irányuló törekvés. Fokozatosan a pápa világi uralkodóval szembeni felsőbbrendűségét eluta-

¹⁷ Voltak tehát, akik szerint az egy kézben összpontosuló, korlátlan hatalom nem eredményezhet rendet, békét és nyugalmat, sokkal inkább önkényes uralkodást, annak minden következményével együtt. A megosztott hatalom hívei közé tartoznak a Levellerek (kiemelkedő képviselőjükkel, John Lilburne-nel), Harrington, Tyrell, természetesen Locke és mások.

sítkók, a világi birodalom egyháztól való függetlenedésének jogát is Isten akaratával kezdték megindokolni.¹⁸

A világi hatalomnak az egyházi hatalommal szembeni felülkerekedésével, amelyet a reformáció döntött el végképp, a király Isten kegyelméből való uralkodási jogának doktrínája már nem az egyház ellen irányult, hanem az uralkodó abszolút hatalmát volt hivatott igazolni, az abszolút hatalom jogosságát megkérdőjelezőkkel és a nép jogait követelőkkel szemben. Az egyház ellen munkálkodó doktrína a 17. századra visszahúzódott az államon belülré, és az uralkodó szuverén és oszthatatlan hatalmának jogosságát indokolta a hatalommegosztás, a parlamentarizmus (képviseleti kormányzás), valamint a kibontakozó liberalizmus kezdeti elveivel szemben. Ez a váltás a kora modern kor megérkezését jelezte, de egyben e doktrína alkonyát is jelentette, ugyanis az egyház állammal szembeni fokozatos visszaszorulásával, a király Isten kegyelméből való uralkodási jogának doktrínája elvégezte eredeti feladatát (Figgis 1914: 263).

Ilyen értelemben egyfajta lehetőség kínálkozott a hatalom „szekularizálására”, vagyis arra, hogy a hatalom ne közvetlenül, hanem a népen keresztül kerüljön az uralkodóhoz, amelynek értelmében az uralkodói hatalom már inkább az emberi közösségtől ered, és az uralkodó a néptől kapja a hatalomgyakorlás jogát. Ez azt is jelentette, hogy lehetséges a hatalom egyénre való visszaeredeztetése, ami egyben az egyén fogalmának ártértelezését, és az individuum–hatalom kapcsolatának új alapokra helyezését hozta magával.

A világi hatalom egyházzal szembeni fokozatos felülkerekedése, a vallásháborúk utáni „közösségi orientációvesztés és a közös üdv együttes munkálkodásának meghiúsulása” hozzájárult ahhoz, hogy elsődlegessé váljon az egyének evilági üdvözülése, melynek biztosítására a világi hatalom hivatott. A világi élet fokozatos térnyeré-

¹⁸ John of Salisbury (1110–1180) 1159-ben napvilágot látott művében, a *Policratus*ban (Államférfi könyve), Plutarkhos gondolatait kölcsönözve, az organizmus metaforája segítségével fejtette ki gondolatait. Ez a metafora egy részletesen és szellemesen kidolgozott politikai szervanológia, amelynek alapját a testrészek kölcsönös, de meghatározott hierarchia szerinti függése alkotja. A metafora értelmében a fejedelem a fej, az egyház pedig a lélek szerepét tölti be. Nem vitás, állítja Salisbury, hogy a lélek az egész államtest fölött uralkodik.

Acquinói Szent Tamás (1224–1274) nagy ívű művében, a *Summa Theologie*-ben (1265–1273), a skolasztikus gondolkodás és a keresztény világnézet rendszereződött. A hit dolgaiban, vélte Tamás, az egyház fennhatóságának kell érvényesülnie, az állam kormányzásában azonban az egyház gyámkodására nincs szükség. Tamás elismerte, hogy a közjó (*bonum commune*) a legfőbb vezérlő cél (*de regimine principum*), de ennél nagyobb cél az üdvözülés. Az állam a földi élet tökéletesítését, míg az egyház a földöntúli tökéletesedését, azaz az üdvözülést tűzi célul. Mivel ez utóbbit fontosabbnak tartotta, Tamás következtetése, hogy az üdvözüléssel foglalkozó szervnek, az egyháznak, a világi intézmény előtt kell állnia.

Dante Alighieri (1265–1321) a világi hatalmat élesen megkülönböztette az egyházi hatalomtól. A *De Monarchiában* (1312 körül) a pápai hatalomnak a világi hatalommal szembeni felsőbbrendűsége ellen érvelt, és az egyetemes béke zálogát Dante az egyháztól független világi fejedelemben látta.

Padovai Marsiglio (1280–1343) a *Defensor Pacis*ban (1324) kifejtette, hogy a világi hatalom elkülönítendő az egyházi hatalomtól, mivel a kettőre egymástól eltérő szerepkör tartozik.

William of Occam (kb. 1280–kb. 1349) is a világi hatalom egyházzal szembeni függetlenségét hirdette meg *Dialogus*ában (1324 után).

sével az individuum, a korábban kimondottan Istenhez kötött szubjektum, aki csak Istenen keresztüli megnyilvánulásában érhetette el teljességét. Önmaga felfedezésével azonban már „egészként” is kezdett funkcionálni. Az ilyen egyénekből álló világ átértékelődik, átértelmeződik, hiszen a transzcendens világrenddel ellentétben, a természet nem más, mint nyers erők és tárgyak összessége, amelyet az embernek meg kell ismernie és saját érdekében meg kell szelídítenie. Amint már korábban is utaltam rá, a 17. századi tudományok eredményei jelentős mértékben járultak hozzá a szemléletváltáshoz, amelynek értelmében az Igébe vetett hit mellett (előtt), a megfigyelésen alapuló kísérletezés, kutatás, valamint a racionalitás (logika) összjátéka képezte a tényleges megismerés alfáját és omegáját.

A „új emberkép” formálásában jelentkezett a *szabad akarat* gondolata és a szabadnak tételezett *individuum*, ami fokozatosan az *egyén* fogalmának sajátos értelmezéséhez vezetett, ahhoz, hogy a hatalom forrása magában az egyénben kereshető.¹⁹ A hatalom emberre történő visszaeredeztetése nagy jelentőséggel bír nemcsak a hatalomra való jogformálás terén, hanem a hatalomgyakorlás mibenlétét illetően is, hiszen ésszerű magyarázattal szolgálhat az antropológiai megfontolásokra alapozott korlátlan hatalom alátámasztására, illetve a hatalmi korlátozás jogosságára is. Mindez igen nagy súllyal mutatkozik a szerződéselméletekben.

¹⁹ A szabadnak tételezett egyénről, az új emberképről lásd: R. Spaemann: *Az emberi természet fogalmáról*, in: *A modern tudományok emberképe*. Szerk. K. Michalski, Budapest, 1988, 129–150., valamint Ch. Taylor: *Humanitás és modernitás*, in: Michalski: 150–216. Az „új” emberkép formáláshoz nagymértékben járult hozzá a világlasodás és az individualizálódás. Szent Tamás és követői az arisztotelészi *zoopoliticon*-ra emlékeztető „társas lény” jelleget, az ember szerves részének, természettől való emberi tulajdonságnak vélték. A teológiai emberkép mindenképp a transzcendenciához kötődött, és a *homo naturalist* aligha lehetett másként behelyezni a középkori világképbe. A vallás integratív jellegének fokozatos csökkenésével azonban, a keresztény értékrenden nyugvó antropológiai magyarázat az ember fogalmának új meghatározását tette szükségessé, melynek következtében az ember–Isten függőleges kapcsolatról, fokozatosan az ember–ember vízszintes kapcsolatra tolódott a súlypont.

A középkori szemlélet szerint a világot egy végső hatalom teremtette, s neveléssel és fegyelmezéssel e hatalom irányt mutat az embernek az üdvözülés felé. Ez lévén a végső cél, a középkor embere úgy gondolta, hogy a világ történéseinek magyarázata kimerül annak felmutatásában, hogy mekkora a jelenségek szerepe a végső cél felé közeledés örökös folyamatában. A középkori szemlélet értelmében, a világ csak a másvilág kedvéért van. A világegyetem és a benne zajló jelenségek, dolgok nem pusztán azok, amik, hanem önmagukon túl valami mást is jelentenek. Semmi nem az ami, hanem valami annál több. Egy fa, például túl, hogy fa, a szél pedig, hogy szél, Isten egyetemes kinyilatkoztatásának parányi része; egy mozzanatnyi jel az üdvözülés felé tartó végtelen folyamatban. Nyilván ez nemcsak a természetre, hanem annak szerves részére, az emberre is vonatkozott. Az ember nem önmagában létező, pusztán önmagára figyelő autonóm ember, hanem elsősorban Isten gyermeke, akinek elsődleges feladata Istennel való kapcsolatának rendezése, hiszen élete értelme, e kapcsolatnak köszönhetően, az evilágon túlra tevődik (evilágonkívüliség).

E világképben a reneszánsz hozott lényeges szemléletváltást, hisz a reneszánszi ember kezdett „rájönni”, hogy a földi élet nem csupán az „örök boldogság” előkészítésének egy előzetes szakasza, hanem önmagában és önmagáért létező valami, amelyben az egyre aktívabbá váló ember tevékenysége révén gyarapíthatja földi javait, részesülhet az evilági élet örömeiben, és tehetségének, valamint sokoldalúságának köszönhetően képes befolyásolni, mi több, irányítani saját sorsát. Ez már a szabad, autonóm emberkép körvonalainak megjelenése. Bizonyos fókig ennek tudható be, hogy a 16., de főként a 17. században megjelen az absztrakt természeti ember, amint az Hobbes, Spinoza, Locke, majd Rousseau esetében is igen jól megmutatkozott, jóllehet ez az ember mindannyiunknál más és más természeti tulajdonságokkal van felruházva.

A továbbiakban nézzük meg, hogy az új emberképnek megfelelően hogyan lehet a szabadnak tételezett egyénre visszavezetni a hatalmat. A hatalomforrás ilyen megjelöléséhez vissza kell térnünk a Szent Ágoston-i emberképre. Már Ágoston elkülönítette egymástól a test külső valóságát a lélek belső valóságától. Az Isten teremtményeként jelentkező végtelen külső valóság nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a belső valóság is ne nyújthatna istentapasztalatot. Ha igen, akkor lehet végtelen, akár a külső valóság. A transzcendenciához, ezek szerint, a belsőből is el lehet jutni. Fokozatosan kialakult a belső világ végtelenségének gondolata, amely arra sarkallt számos gondolkodót, hogy megismerjék e végtelen világot.

A világiasodás folyamatában filozófiai meggyőződésé kezdett erősödni, hogy az ember végtelen belső világában maga az egyén képes csak rendet teremteni. Az egyén belső világa tehát a megismerés tárgya, és a szubjektum érzéki tapasztalatai, valamint racionalitása révén e világ egyetlen megismerője, és egyetlen, aki talán képes e világ rendjének megteremtésére is. E megismerés elsődleges fontosságú, hiszen az értelmes létezés és az egyének közösségben élésének alapfeltétele, illetve meghatározója. E megismerés, a belső rendteremtés (ami akaratérvényesítést, azaz hatalmat is jelent) tulajdonképpen minden cselekvő egyén rendelkezésre álló képessége. A hatalom ezek szerint univerzális jelleget ölt. Így juthatunk el az egyénre visszavezetett, az egyéntől eredeztetett hatalomértelmezés egyfajta filozófiai értelmezéséhez.²⁰

Természetesen az új emberkép nagymértékben hozzájárult a szerződéselmélet klasszikus formájának kialakulásához, megjelenéséhez, ezzel párhuzamosan azonban új kérdések merülnek fel: képes-e az individuum gyakorolni a hatalmat, vagy mindenképp külső segítségre szorul? (Erre Hobbes és Locke eléggé eltérő választ adtak.) Az új emberképnek és az egyén hatalomhoz fűződő kapcsolatának kiemelése azért fontos, mert rámutat arra, hogy a hatalom az egyéntől is eredhet, s ennek igazolása morális alapot jelenthetett a szerződéselméletek számára. Hobbes és Locke így könnyebben és talán hatékonyabban indokolhatták meg a hatalom iránti *engedelmesség*, vagy az uralkodóval szembeni *engedetlenség*, és nem utolsósorban az alattvalói *kötelezettség* eredetét is.²¹

²⁰ E gondolatmenet bővebb kifejtését lásd: Balázs Zoltán: i. m. 127–132. Érdekes módon, a transzcendens tényező szerepének mérsékelése, háttérbe szorítása, és az átértelmezett emberképpel járó egyéni akarat és értelmes szándék előtérbe helyezése, a társadalmi hagyományok és szokások átértelmezését is jelentette. Ilyen megvilágításban ugyanis a szokások és a hagyományok már nem a Teremtő akaratának megnyilvánulásai, azok inkább az egyéni és közösségi akaratral hozhatók összefüggésbe. A „Telos” háttérbe szorulásával megnő a társadalmi élet koordinálására, szervezésére irányuló törekvés, ezért a közösséget irányító hatalom mibenlétének kérdése egyre inkább foglalkoztatja a gondolkodókat. Ennek kapcsán lásd William E. Conolly (1987): *Modern Authority and Ambiguity*, in: *Authority Revisited*. NOMOS XXIX. Szerk. J. R. Pennock and J. W. Chapman, New York, 1987.

²¹ Az eredet kérdése mellett, a 16. századtól a hatalom gyakorlásának művészete, az állam adminisztratív jellege hatékonyságelvű kérdéssé lépett elő, amelynek következtében az állam, az államérdek elszakadt a transzcendentális orientációjú, teológiai megalapozástól. A világiasodás és a vallásháborúk utáni „közösségi orientációvesztés”, jelentősen hozzájárult ahhoz az egyre erősödő törekvéshez, hogy az állam a társadalom tagjainak evilági üdvét biztosítsa. Részben ezzel magyarázható, hogy a hatalom – modern terminológiával élve – funkcionista megközelítésével, vagyis szerepének előtérbe kerülésével,

Az egyénre visszaeredeztetett hatalomkonceptió a szerződéselmélet lényeges mozzanata, vagy kiinduló tétele. A szabadnak tételezett egyén maga a hatalom forrása. A szabadság és a hatalom egyénben való összefonódása közelebb visz a szabad egyének önkéntes társulásának gondolatához, vagyis a hatalommal rendelkező egyének szabad és önkéntes cselekedetéhez, azaz a szerződéselmélet kiinduló gondolatához. Az így megkötött szerződéssel létrehozott uralkodó alapvető feladata tulajdonképpen a szabad egyének társadalmi kooperációjának kézben tartása. A köz-hatalom tehát az emberek egyetértéséből született meg, és az egyetértést tartalmazó egyezmények betartásának követelménye képezte a számonkérés alapját, de meghatározta az egyezményben rögzített, uralkodó és alárendeltek közötti hatalmi viszonyt is. A hatalomnak így az emberek azon ígéretén kellett nyugodnia, hogy az előre megegyezett kritériumok, szabályok figyelembevételével meghozott törvényeket az emberek betartják.

Következtetés

A engedelmisség a középkorban abból a megegyezésből fakadt, hogy a hatalom isteni eredetű, a világi uralkodó iránti engedelmisség Isten iránti engedelmisség. Ilyen értelemben a középkori felfogás szerint az ember eleve alattvalóként születik, és a hatalom hagyományon nyugodott. A 17. századi szerződéselméletekben a hatalom Istentől származik, és Istentől kerül az emberekhez. A közhatalmat tehát az egyének hozzák létre, azaz a hatalom az emberek közvetlen produktuma. Ennek értelmében a tradíció helyett a hatalom egyre inkább az egyénhez kötődik, aki a természeti állapotban szabadnak születik, és beleegyezését adja a közhatalom létrehozásába. Az új emberképnek megfelelően szabadnak feltételezett egyénre visszavezetett hatalom-értelmezéssel a klasszikus társadalmi szerződéselméletek képesek voltak filozófiai alátámasztani az állam létének jogosultságát, és igazolni a hatalomgyakorlás jogosságát, az engedelmisség, vagy a természetes jogok követelésére támaszkodva a hatalommal szembeni engedetlenség indokoltságát, és nem utolsósorban a hatalom iránti kötelezettség morális alapjait. Ez utóbbi kapcsán nem véletlen Kant azon megállapítása, hogy ha a politikai jogokat és kötelezettségeket olyan alapokra helyezzük, és úgy kezeljük, mintha azok ténylegesen szerződésen alapulnának, akkor a kontraktuson nyugvó kötelezettségnek erkölcsi vetülete van: az adott szó betartásának erkölcsi normája. A korábbi szerződéselméletek újraélesztésével látott hozzá maga Rawls is a 20. században dominálónak váló utilitarizmus bírálatahoz, mondván, hogy a társadalmi berendezkedés értékelésének nem lehet az egyetlen kritériuma a hatékonyság normája.

központi kérdésként tevődött fel, hogy miként teremtheti meg hatékonyabban a társadalmi rendet, békét, biztonságot és az előrehaladást: ha egy kézben van osztatlanul, vagy ha megosztott. Más szavakkal: a korlátlan, vagy a korlátok közé szorított hatalom szolgálja hatékonyabban a társadalom javát? A hatalom funkcionalista megközelítése kapcsán lásd Hindess: *Discourses of Power: from Hobbes to Foucault*.

Hipotetikussága ellenére a társadalmi szerződés befolyása nem hagyható figyelmen kívül, hiszen olyan időtálló tényt közöl velünk, hogy minden szervezett közösség létének követelménye a társadalom tagjai részéről, hogy elismerjék egymás jogait, hiszen kölcsönös megértés, a szerződéselméletre emlékeztető egyezmények és egymás iránti engedmények nélkül egyetlen társadalom sem lehet hosszú távon működőképes.

Irodalom

- Aiken, H. D. (ed.) (1948): *Hume's Moral and Political Philosophy*. Hafner Press, New York
- Balázs, Z. (1998): *Modern hatalomelméletek*. Korona Kiadó, Budapest
- Coleman, J. (2000): *A History of Political Thought*. Blackwell Publishers, Oxford
- Conolly, W. E. (1987): 'Modern Authority and Ambiguity' In: Pennock, J. R. – Chapman, J. W. (eds.): *Authority Revisited*. NOMOS XXIX., New York University Press, New York
- Cox, R. (1960): *Locke on War and Peace*, Clarendon Press, Oxford
- Descartes, R.: *Értekezés a módszerről*. <http://mek.niif.hu/01300/01321/01321.htm> (Utolsó letöltés: 2015.09.20.)
- Dunn, J. (1969): *The Political Thought of John Locke*. Cambridge University Press, Cambridge
- Figgis, J. (1914): *The Divine Right of Kings*. Cambridge University Press, Cambridge
- Filmer, R. (2003): *Patriarcha és egyéb írások*. Polis Kiadó, Kolozsvár
- Gauthier, D. (1969): *The Logic of Leviathan: The Moral and Political Theory of Thomas Hobbes*, Clarendon Press, Oxford
- Gauthier, D. (1986): *Morals by Agreement*, Oxford University Press, Oxford
- Gough, J. W. (1967): *The social Contract Theory*. Clarendon Press, Oxford
- Hampton, J. (1991): 'Two Faces of Contractarian Thought' In: Vallentyne, P. (ed.): *Contractarianism and Rational Choice*. Cambridge University Press, Cambridge
- Harrison, R. (2003): *Hobbes, Locke, and Confusion's Masterpiece*. Cambridge University Press, Cambridge
- Herodotus (1972): *The Histories*. Penguin Classics, New York
- Hindess, B. (1988): *Discourses of Power: from Hobbes to Foucault*. Blackwell Publishers, Oxford
- Hobbes, Th. (2001): *Leviatán*. Polis Kiadó, Kolozsvár
- Huoranszki, F. (1992): 'A „modern” társadalmi szerződéselméletek problémái' In: *Politikatudományi Szemle*, 1.
- Huoranszki, F. (1999): *Filozófia és utópia*. Osiris Kiadó, Budapest

- Kavka, G. S. (1986): *Hobbesian Moral and Political Theory*. Princeton University Press, New Jersey
- Locke, J. (1999): *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Polis Kiadó, Kolozsvár
- Mann, M. (1986): *The sources of social power: A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Vol. I. Cambridge University Press, Cambridge
- McPherson, Th. (1967): *Political Obligation*. Routledge & Kegan Paul, New York
- Minogue, R.K. (1978): 'Social Contract and Social Breakdown.' In: Bimbaum, P. – Lively, J. (eds): *Democracy, Consensus and Social Contract*. Sage Modern Political Series, Vol. 2, London
- Narszkij, I. Sz. (1980): *A nyugat-európai filozófia a XVII. században*. Gondolat, Budapest
- Palmer, R. R. – Colton, J. (eds.) (1992): *A History of Modern Europe*. McGraw – Hill Inc., New York
- Pateman, C. (1979): *The Problem of Political Obligation*. John Wiley and Sons, New York
- Plamenatz, J. (1958): *The English Utilitarians*, Blackwell, Oxford
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest
- Skinner, Q. (1997): 'Jelentés és megértés az eszmetörténetben.' In: Horkay Hörcher, F. (szerk.): *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Spaemann, R. (1988): 'Az emberi természet fogalmáról' In: Michalski, K. (szerk.): *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Budapest
- Tuck, R. (1989): *Hobbes*, Oxford University Press, Oxford
- Zagorin, P. (1966): *A History of Political Thought in the English Revolution*. Humanities Press, New York

Vigyázat! Emberek!

Szociális és gyermekvédelmi szakemberek szakmaképének vizsgálata

PAPP ESZTER* – RÁCZ ANDREA**

* Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszék,
szociális munka szakos hallgató

** Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Bevezetés

Tanulmányunk¹ provokatívnak szánt főcímét a WARNING típusú, veszélyre figyelmeztető táblák ihlették. Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy nem célunk a szociális és gyermekvédelmi szakemberek munkájának meg- és elítélése, ugyanakkor szeretnénk kvalitatív módszertanra épülő kutatásunkkal hozzájárulni a szakma megújításához, és az elmúlt években a szakma válságáról folytatott párbeszéd folytatásához, valamint annak új szempontok mentén való tematizálásához. Kutatásunk² húsz szociális és gyermekvédelmi szakemberrel készült félig-strukturált interjú elemzésére épül. A segítők szándékunk szerint meglehetősen különböző területről érkeztek (családsegítő, gyermekjólét, támogató szolgálat, Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálat, családok átmeneti otthona, civil szervezet szociálpolitikusa, iskolai szociális munkás, hajléktalan ellátásban szociális asszisztens, mediátor, tréner), többségük alkalmazott, néhányan vezetői, szakmai vezetői beosztásúak. A szakemberek Hajdú-Bihar megyében dolgoznak és különböző nagyságú településtípuson nyújtanak szolgáltatásokat. A munkatapasztalatokat illetően kétharmaduk tíz éve a szakmában dolgozik, a többiek pályakezdők, néhány éves tapasztalattal rendelkeznek. A kutatás célja, hogy visszajelzéseket kapjunk a szociális szférában dolgozó szakemberek motivációjáról, a szakma szubjektív megítéléséről. Vizsgáltuk a szakmáról alkotott képüket, a kliensekről alkotott véleményüket, az együttműködésekben rejlő nehézségeket és a segítőkben felmerülő etikai dilemmákat és azok gyakorlati munkában való feloldási lehetőségeit. Kutatási eredményeinkkel arra szeretnénk felhívni a szakma és a döntéshozók figyelmét, hogy az elmúlt 20-30 év alatt mielőtt kikristályosodhatott volna, veszélybe került a szociális és gyermekvédelmi szakemberek

¹ A tanulmány alapja Papp Eszter (2015) A szociális szakemberek szakmaképe c. szakdolgozata. Debrecen: Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Szociális munka szak BA, konzulens: Rácza Andrea.

² *The political and sociological use of narratives of victimhood in Europe and Hungary* c. Debreceni Egyetem által támogatott belső kutatási pályázat keretében négy tématerületet vizsgálunk, mint szociális, gyermekvédelmi, egészségügyi és igazságügyi terület. (A kutatás keretében készült interjúk közül néhányat Papp Eszter szakdolgozatához is felhasznált.)

pervazív szerepe és az együttműködések alapjává sok esetben a félelem vált, mint ahogy a szakmai értékek is sérülnek, így például sok esetben a bizalmi kapcsolat építőköve a tekintélyelvűség. Mindez oda vezet, hogy a szakemberek sokszor magukra is – a klienseikhez hasonlóan – áldozatként tekintenek, mely folyamat azt eredményezi, hogy a társadalmi problémák a szenvedés és az áldozatiság terminusain keresztül értékadóvá válnak és magának a cselekvésnek (segítségkérés és nyújtás) az indokává és egyben igazolásává. Kutatások igazolják, hogy a különböző pszichés problémák, szenvedélybetegség, poszttraumás stressz, krízisek kapcsán jellemző a kliensek önmagukra áldozatként való tekintése (Szabó 2011). Az áldozati szerep kényelmes azonosulási lehetőséget kínál, melyben a morális felsőbbség a saját életen, valamint a szakmán kívülre helyeződik. Az áldozatok és tettesek szembeállítása ellehetetleníti az önmagunkkal való szembenézést, az önkritikát.

A késő modernitás sajátosságait az egyes elméletek különbözőképpen írják le, Boltanski és Chiapello szerint például az egyének egyre rosszabb gazdasági helyzetbe kerülnek, lebomlanak a bürokratikus szervezetek, jellemző a globális hálózati kapitalizmus, mely együtt jár a munkavállalók kihasználásával és az egyéni identitás aláásásával, a bizonytalanság növekedésével. Dubet az autonómia növekedését hangsúlyozza az intézmények hanyatlásával párhuzamosan. Memmi szerint véletlenszerűvé válik a szabályozás, az intézményes működés célja az egyének alakítása (Rényi et al. 2014: 20–21). A közpolitika individualizálódása kikényszeríti az egyedi megoldásokat, ezzel leterhelve a segítőköt a problémák sajátos értelmezésével, – sztenderdek és jól körülírt procedúrák, normák nélkül – az egyéni szenvedések legitimálják a segítséget, a segítő pedig saját döntése, cselekedete egyedüli felelősségének szenvedő alanyává, áldozatává válik. A szakmai siker és a kudarc is egyénileg értelmezett (Rácz 2012³). A segítői tevékenység alapja a reflexivitás, az egyéni történetekre és azokból levonható következtetésekre építve (Hegyesi – Kozma 2002; Banks 2012). *„Az intézményes program tehát azon a paradox elhatározáson nyugszik, hogy egyszerre akarja az egyént szocializálni és szubjektumként létrehozni, amely törekvés egyfelől feszültséget szül a szocializáció és az autonomizáció között, másfelől láttuk, hogy ma a szabadság elve irányítja magát a szocializációt is. Az egyén autenticitása azonban nemcsak az autoritásokat kérdőjelezi meg – legyen ez akár tanári, akár szülői –, hanem az intézményes programhoz csatlakozóktól megkövetelt fegyelmet, odaadást, elhivatottságot is. (...) Ezek a szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és e folyamat során ők maguk is átalakulnak. Az intézményi program kezdetben univerzálisként felfogott értékei – gondoskodás, egyenlőség, tudományos haladás – már nem képezik „a másokon végzett munka” alapját, legjobb esetben is inkább csak egy funkcionális szerep betöltéseként, nem pedig tapasztalatként jelennek meg. (...) Az intézményes program hanyatlásával tehát bizonyos hatalmi, alárendeltségi viszonyok is fellazulnak – lásd a tanár-*

³ Rácz (2012) Trocmé nyomán ismerteti, hogy a gyermek kiemelése milyen interpretációk mentén jelenthet sikert a szakemberek számára, sok esetben önmaguk felmentése érdekében.

diák, orvos–beteg, szociális munkás–kliens közötti egyenlőtlen vagy akár kiszolgáltatott helyzetet –, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái jelennek meg” (Rényi et al. 2014: 38–39). Fassin a segélyezés kapcsán vezeti le, hogy egyszerre jelenik meg a szubjektíváció, mint az állammal szemben egyedi alanyként való megjelenés és az alávetettség, mint az állam jóindulatára való szorulás. A segélyezettek nem a jogaikra, hanem az érdemeikre és szenvedésükre hivatkozva kérnek támogatást, ahol szenvedésük legitimitást ad számukra (Takács 2014: o. n.). Boltanski szerint a szájalom érzéséhez – mely elkülönül a szociális munka alapértékétől, az együttérzéstől – szükség van a szenvedő emberek bemutatására, azt kell hangsúlyoznia, hogy az alany szenvedése egyedi, de bárki is lehet az (Rényi 2008).

Tanulmányunkban a szakmai célok és az ISFW új definíciójának áttekintését követően – kijelölve a szakmakép vizsgálatának értelmezési keretét – kutatási eredményeinket ismertetjük.

Szociális munka a társadalomban

A szociális munka kialakulását tekintve hosszú múltra tekint vissza, azonban komoly harcokat kellett vívniuk a segítőknek, hogy szakmaként, hivatásként is beépülhessen a köztudatba. *„A történelem során a szociális munka ott jelenik meg, ahol a másságba szorult vagy kényszerített emberek nem törhetnek ki másságukból és ennek következményeiből szakmai segítség nélkül”* (Katz 2009: 108). A szociális munka egy gyakorlatorientált, sokarcú tevékenység, legfőbb célja az elesettek képessé tétele arra, hogy minél jobban kontrollálják életüket (Lüssi 1997; Johnsson – Svensson 2005). A szakemberek szociális környezetben élő és egymásra kölcsönösen hatással lévő egyénnel foglalkoznak, ezt fejezi ki a welch-i humán ökörendszer-elmélet, a kétirányú interakciók természete szerint lehetővé válik az egyén számára a sikeres tranzakciók lefolytatása, mivel problémakezelő magatartást alkalmaz (Woods 1994). *„Az egyén belép a szociális környezet különböző szintjeibe, és ott cselekszik, valamint a környezet összeütközésbe kerül az egyénnel. Ez a kétirányú cselekvés a szociális munka szakterülete”* (Woods 1994: 33–34). A szociális munka és a gyermekvédelem beavatkozó típusú tevékenység, állandó „ingamozgás” jellemzi az egyéni segítség és gondozás, valamint a közösségi feladatok között, egy folyamat, melynek során a privát szféra problémái áttolódnak a közszférába (Katz 2009; Johnsson – Svensson 2005). *„A szociális munka alapja, feladata, értelme a másik iránti felelősségvállalás – ez adja létjogosultságát, a szakmai tevékenység kereteit”* (Katz 2009: 108).

Központi fogalma az empowerment, mely felhatalmazást, képessé tételt, erőssé tételt jelent, azaz a hatalomtól megfosztottak hatalomhoz juttatását. Fő célja, hogy növelje az egyén önrendelkezési szándékát és képességét az őt érintő hétköznapi dolgok felett, valamint hogy minél nagyobb szerepet játsszon az élete irányításában, kontrollálásában. Filozófiája az emberekbe fektetett bizalmon alapul. A szociális munka a szociális problémák professzionális megoldása (Woods 1994; Lüssi 1997; Compton – Galaway 1994; Hegyesi – Kozma 2002, Kozma 1994). Pincus és Minaham

négy összehangolt célt emel ki: 1. erősíteni kell az egyén problémakezelő és -megoldó képességét; 2. biztosítani kell az összeköttetést az egyén és az őt formáló szolgáltatások között; 3. biztosítani kell a különböző források emberközpontú működését és 4. pozitívan kell hozzáállni az állandóan változó szociálpolitikához (idézi: Woods 1994: 35).

A szociális munka globális definícióját 2014 júliusában fogadta el az IFSW (Szociális Munkások Nemzetközi Szervezete) nagygyűlése és az IASSW (a szociálmunkás-képző iskolák nemzetközi szövetsége) közgyűlése. Ennek értelmében: „*A szociális munka olyan gyakorlat alapú szakma és tudományág, amely elősegíti a társadalmi változást és fejlődést, a társadalmi összetartozást, valamint az emberek hatalommal való felruházását és felszabadítását. A társadalmi igazságosság, az emberi jogok, a közös felelősségvállalás és a különbségek tiszteletének elvei központi helyet foglalnak el a szociális munkában. A humán és társadalomtudományok elméleteivel, valamint a helyi tudásokkal felvértezve a szociális munka embereket és rendszereket aktivizál, hogy választ adjon az élet kihívásaira és előmozdítsa a jóllétet*” (IFSW 2014).

A presztízs egy egyéni értékpozíció, egy státusz, függetlenül attól, hogy ki tölti be. A foglalkozások presztízse egy speciális terület, ami elsősorban a rangot mutatja az értékek hierarchiájában. A szociális szakembereknek nagyfokú elhivatottságra van szükségük a fenti szakmai célok teljesülése érdekében, függetlenül attól, hogy a szociális és gyermekvédelmi szakma presztízse alacsony (Domszky 1999). Sem a kliensek, sem a döntéshozók nem veszik figyelembe azt, hogy mennyire megterhelő segítőnek lenni és emberi sorsokról dönteni (Urbán 2008). Fónai et al. (1996) a szociális munkás hallgatók⁴ pályaképével kapcsolatban azt találta, hogy 27 szakma presztízse alapján a szociális munkát a 23. helyre tették az alacsony érdekérvényesítés és a szakmához társuló hatalom miatt. Alacsony presztízsből adódóan alacsony fizetést is kapnak a szakemberek,⁵ a gyermekvédelemben a területen belüli megosztottságot pedig tovább mélyíti a pedagógus életpálya kiterjesztése bizonyos munkakörökre, valamint az elmaradó bérrendezés és a tervezett szociális életpálya bevezetésének késedelmek. A szociális területen és a gyermekvédelemben dolgozók is úgy érzékelik, hogy a szakma válságban van. Az elsődleges megoldást a szakemberek mentális fejlődésében és a szakma megújulásában látnák. Általában a késő modernitás értékvilágának bizonytalansága és a szakmai munka keretét megadó, gyorsan változó jogszabályi környezet miatt a segítők gyakran eszköztelennek érzik magukat. Az alacsony társadalmi megbecsültség miatt maguk is elnyomottak, elesettek, sok esetben a klienseikhez hasonló nehéz anyagi körülmények között élnek (Rácz 2012; Krémer 2014; Szoboszlai 2014; Bugarszki 2014; Takács 2015; Bogács 2015). Az alacsony presztízs ahhoz is vezet, hogy egyre inkább előítéletessé válnak (Rácz 2014a). Magyarországon a politikai helyzet sem mozdítja elő a szociális munkások „népszerűségét”. Az állam nem érzi magáénak a szociális munka alapelveit, melyek a következők: „*emberi jogokon és a társadalmi igazságosság elvén alapuló jogrendszer, a társa-*

⁴ A felmérésben 102 hallgató vett részt, 15 férfi és 87 nő.

⁵ Lásd például: http://index.hu/belfold/2013/11/26/ime_a_legertelmetlenebb_diplomak/

dalmi kohézió nevében az egyenlőtlenségek felszámolására való törekvés, a másság tiszteletben tartása, a változás, a fejlődés, a mobilitás értéke, a közösségi szerveződések és az önálló cselekvés joga” (Bugarszki 2014: 66).

A kvalitatív kutatás eredményei

A SEGÍTŐK SZAKMAKÉPE

Kerestük a választ arra, hogy a megkérdezettek miért akartak segítők lenni. Döntő többségük azzal indokolta a pályaválasztását, hogy mindenképpen emberekkel akartak foglalkozni, segítő attitűd jellemzi őket, a tenni akarás, a hátrányos helyzetben lévőknek való támasznyújtás motiválta őket. Fónai et al. (1996: 117–118) a szociális munkás hallgatók vonatkozásában is azt találta, hogy a motiváció hátterében az állt, hogy emberekkel akartak foglalkozni, segíteni szeretnének az embereknek, ugyanezt tartják szépnek is a hivatásban, miközben nehéznek ítélik meg, mivel kudarcokkal teli és azt feltételezik, hogy a munka során tapasztaltak megviselik őket. A hallgatók szerint harmadik helyen áll, hogy nagyon alacsony a bérezés. *„Hozzám az emberek, és az emberekkel való kommunikáció állt közel, meg se fordult a fejemben, hogy például mérlegképes könyvelő legyek, én úgy éreztem, hogy ebben a szakmában tudok letenni valamit az asztalra.”* (gyermekjóléti szolgálat családgondozója)

Munkájukban a humanitás eszméjének fontosságát emelték ki, mint legfontosabb értéket, valamint hangsúlyos volt az egyenlőség, elfogadás, türelem, tisztelet, tolerancia, nyitottság, gondoskodás, mely értékek nélkül el sem tudnának képzelni egy szociális szférában dolgozó segítőt. *„Az elesettek támogatásán van a hangsúly, a másokon való segítesen, valamint azon, hogy mindenkihez ugyanúgy álljunk hozzá.”* (tréner)

Fassin a humanitárius elv kapcsán megjegyzi, hogy az a morális érzelmeknek a politikaiban való megjelenését feltételezi, *„a jog és az igazságosság politikájának a számalom és az együttérzés politikájával történő felváltását. Ennek ellenére – vagy éppen ezen etika miatt – a humanitarizmus elkerülhetetlenül az egyenlőtlenségek intézményesítéséhez vezet, és erőszakosan tételez értékesebbnek egyes életeteket, mint másokat. (...) Szenvedőkké és nem jogkövetelőkké válnak, így a konkrét élet kikerüli a mindennapok normalizációját is”* (idézi: Takács 2014: o. n.).

Az empátia fontosságát mindenki említette, a szakemberek véleménye szerint szükséges átérezni az ügyfél helyzetét és csak ez után jöhet a tervek és a közös célok felvázolása, a cselekvési terv kidolgozása és végrehajtása. Kiemelték a toleranciát és az odafordulást, a kliens személyiségének maximális elfogadását, a támogató attitűdöt a segítségben, mely szerint a kliens problémáját nem úgy közelítjük meg, hogy őt hibáztatjuk, hanem megoldást keresünk. Ezzel összefüggésben hangsúlyozták az objektivitás fontosságát is, mely nagyon meg tudja könnyíteni, de nehezíteni is a kliens-rendszerrel való együttműködést (Kozma 1994; 2002). *„Mindenki egyedi, mindenki-*

ben van pozitív érték, ami kellő elfogadás és empátia mellett előjön, és ezt kell erősíteni.” (mediátor)

A szakemberek mindannyian úgy vélik, hogy ezek az értékek folyamatosan jelen vannak a munkájuk, de a magánéletük során is, ezzel utalva arra, hogy a szociális munka pervazív szakma. *„Próbálok e szerint az értékek szerint élni az életem. Nem tudom különválasztani magamat a munkában, a hétköznapiakban, mert én így vagyok én, ezekkel az értékekkel.”* (támogató szolgálat vezetője)

Az interjúk során a félelmeiket, munkával kapcsolatos szorongásaikat is próbáltuk feltérképezni, valamint azt, hogy ezek az értékek sérülnek-e a gyakorlati munkavégzés során. A félelmek napi szinten jelentkeznek, ebben a kontextusban a szakmai hibák jöttek elő a legmarkánsabban, valamint arra is többen kitértek, hogy óriási felelősség nyomja a vállukat, és nagyon félnek, hogy rosszul döntenek, és ez akár tragédiába is torkollhat. A másik meghatározó vonal az volt, hogy gyakran tapasztalnak irreális elvárásokat a kliensek részéről. Kiemelték, hogy sokan küszködnek megélhetési gondokkal és ehhez mérten várnak megváltást, azonnali segítséget, és nehéz megértetni velük, hogy a szociális szféra ezekre az anyagi problémákra csak szűk körben tud választ adni, például a lakás és egyéb hitelek, uzsorakölcsönökre nem tud anyagi megoldást nyújtani. A szakmai válság kapcsán erre több szakember is utal, hogy a szociális munka nem tud a szegénységre adekvát választ kínálni (Krémér 2014; Takács 2015). A kutatás keretében megkérdezett szakemberek rávilágítanak arra, hogy tőlük az egyedi problémákra való válaszadást és az egyedi szenvedések megértését és méltánylását várják a kliensek. A szájalomkeltés az egyik lehetséges módszer a segítség kikényszerítésére. Fassin felhívja a figyelmet, hogy a könyörgésben sokszor a gyermekek jelennek meg, mely még inkább cselekvésre buzdít (idézi: Takács 2014: o. n.). Az általunk megszólított gyermekjóléti és gyermekvédelmi szakemberek az értékek vonatkozásában is külön említették a gyermeket és azt, hogy sorsuk rendezése, a gyermek mindenek felett álló érdekének védelme a munka alapja. Fassin szerint a szájalom mellett a szükség, a szükséglet is megfelelő retorikai alap az egyén számára. A szükséghelyzet a kielégítetlen szükségleteket veszi sorra. Azok, akik érdemeiket kívánják bemutatni, arra apellálnak a segítségnyújtásban, hogy a társadalmi visszaülleszkedés iránti elkötelezettség és a felvonultatott pozitív tulajdonságok meghozzák a kívánt segítségeket. Esetükben jellemző magatartás a másoktól, érdemtelenektől való elhatárolódás (Takács 2014: o. n.). Tegyük hozzá, hogy már a szociális munka marginális szakaszában megjelent az érdeemes és érdemtelenek dilemmája, mely napjaink szociálpolitikájában még inkább tetten érhető (Hegyesi – Kozma 2002; Csoba 2010). Fassin szerint a negyedik típus az igazságosságra hivatkozik, ahol valamilyen jogsérelem, sértettség figyelhető meg, melyet rendezni szükséges (Takács 2014).

REFLEXIÓK A SZAKMAI MUNKÁRÓL

A kutatás keretében megkérdezettek szerint nagyon fontos a kliens személyisége, illetve annak minél jobban való megismerése, az életkörülményeinek a feltérképezése, hogy ennek ismeretében milyen elvárásokat támaszthatunk felé. A többség véleménye szerint egy pályakezdő szakember még hajlamos arra, hogy túl magas, idealisztikus, a realitásától elrugaszkodó elvárásokat támasszon a kliensei felé. *„Azt hiszem, hogy a szakmai tapasztalatgyűjtés előrehaladtával ezt azért szépen lehet finomítani és bizonyos szakmában eltöltött idő után már az ember érzi, hogy mi az, amit elvárhat bizonyos klientúrától, bizonyos esetminőségtől. És a teljesíthetőség is maximálisan attól függ, hogy az elvárások mennyire reálisak, illetve mennyire irreálisak a velünk együtt dolgozó lakókkal szemben.”* (családok átmeneti otthona családgyon-
dozó)

A kliensekkel való együttműködés alapja a partnerség, a kliens egyenrangú félként való kezelése. Leadbeater (2004) szerint az ellátásokat testre kell szabni, ez adja az alapját az együttműködésnek, ez teremti kapcsolatot az egyén és közösség között. A gyakorlatban ez azonban kevésbé tud megvalósulni, többen úgy vélik, hogy a munka hierarchikus viszonyrendszerbe ágyazott, a bizalom kivívásához tekintély szükséges, mely tekintély egyfelől jelenti a szakmai tekintélyt, azaz a munka magas szintű művelését, kiemelkedő szaktudást, a problémák adekvát, gyors, professzionális megoldását, másfelől a hatalom megtestesülését is, irányító, sok esetben döntéshozói szerepet. *„Azt gondolom, hogy a klienst segítő munkában az egyenrangúság nem biztos, hogy működőképes lehet. Tehát az a segítő munka, ahol a kliens úgy gondolja, hogy baráti szinten, vagy olyan kommunikációt folytathat a családgyon-
dozóval, amit bármilyen ismerősével vagy barátjával folytathat, az nem működik. (...) Az, hogy elvárja, hogy egy bizonyos tiszteletet nyújtson felé, vagy támasszon felé, de ezt a tiszteletet, ha ugyanúgy megadja a kliensének, akkor valahol ez a hierarchizált kapcsolatviszony nem is megterhelő, meg sokszor észre sem vehető a klienseknek.”* (gyermekjóléti szolgálat családgyon-
dozó)

Egy másik megfogalmazásban: *„Igyekszem egyenrangú kapcsolatot kialakítani a klienssel, de véleményem szerint nem lehet. Az együttműködés arról szólna, hogy egyenrangúak vagyunk, de ha teljes egyenrangúságot alakítunk ki egymás között, akkor az nem fog működni. Ha már irányításról van szó, és szerintem a tanácsadás egyfajta irányított együttműködés, akkor már hierarchikus viszonyról van szó. Én úgy gondolom, egyéb szakmai alapelveknek esetleg ellent is mondván, hogy hierarchikus a viszony a klienssel, és azt is gondolom, hogy egy bizonyos pontig ez jól is van így.”* (szociális szolgálat szakmai vezető)

Az együttműködés kialakítása is sok esetben félelemmel tölti el a szakembereket. Néhányan megfogalmazták, hogy az első találkozáskor túl nagy a nyomás, hiszen ilyenkor dől el, hogy mennyire tudnak együttműködni a későbbiek során. A gyermekjóléti szolgálatban dolgozóknak komoly döntéseket kell meghozniuk a veszélyeztetett gyermekek sorsát illetően. Óriási félelem bennük az, hogy jól döntenek-e, hogy megoldás-e a kiemelés, vagy csak még rosszabb helyzetbe kerül a gyermek,

ehhez objektív kritériumok nem segítik a munkájukat, a veszélyeztetettség „gumi-fogalom”. Fontos megvizsgálni azt, hogy a segítőkben hogyan konstruálódik a siker, valamint a kudarc. Teljes mértékben megegyeztek a vélemények abban, hogy a legkisebb pozitív változást is sikernek kell elkönyvelni. *„Az eredmény soha nem látványos a mi munkánk során, hiszen a klientúra zöme már annyira berögzött élethelyzetből jön, olyan hátrányos közegből jön, hogy nagy változásokat nem igazán tudunk elérni.”* (gyermekjóléti szolgálat családgondozója) A siker tipikusan az, ha valamiben segíteni tudnak a kliensnek, ha megértik a problémáját és a szenvedésére valahogy válaszolni tudnak.

Kissé ön- és rendszerkritikusan volt olyan megkérdéztet is, aki azt tartja sikernek, hogy egyáltalán még működőképes a rendszer, viszont ugyanez jelenik meg kudarcént is, hogy diszfunkcionális a rendszer működése. *„Eredményként nevezhetnénk azt, hogy egy meghozott törvénynek, a rendelkezéseinek realizációja gyakorlatilag a szociális törvényre nézve több mint 20 éve, a gyermekvédelmi törvény tekintetében pedig közel 20 éve kisebb-nagyobb változtatásokkal ez a rendszer működtethető. Bízok benne, hogy eredményesen működtethető, bár ebben a tekintetben át is válthatunk a kudarc vonalára is, mert amennyire sikerként tudom értékelni azt, hogy a gyermekjóléti rendszer, a gyermekvédelmi alapellátás az működtethető még, ugyanakkor kudarcént élem azt meg, hogy jelen pillanatban még nem tudom azt mondani erre a gyermekvédelmi rendszerben, hogy teljesen jól működik. Tehát ugyanúgy sikernek könyvelem el, hogy működik még ez a rendszer, ám sikertelenségnek könyvelem el azt, hogy ennyi idő elteltével sem működik flottul ez a rendszer.”* (szociális szolgálat szakmai vezető)

A kudarc sokkal látványosabb, mely a médiában is nagyobb teret kap, sorolhatnánk azokat a szociális és főleg gyermekvédelmi történeteket, amelyek az egyes szolgáltatók és azok közötti együttműködésekkel fakadó diszfunkcionális működéseket megmutatták. *„A média is azt sugározza, hogy mi nem tudunk semmit. Soha nem hallok szakembereket megszólalni, hogy mit tesznek a nehéz esetekben, ferdítések vannak folyamatosan. Az emberek tudatába kellene beépíteni, hogy mi az a szociális szakma.”* (mediátor) Ezen túlmenően a média epizodikusan, jellemzően a karácsonyi jó-tékonykodásokon keresztül mutat meg egy szeletet a szociális szakmából, ebben az esetben is a fassini tipológia mentén jól tematizált az éhezés, az életben maradás támogatása, a gyermekek szenvedésének csökkentése. A kérdezettek szerint a legtöbben csak akkor kapnak világos képet a szociális munkáról, amikor kapcsolatba kerülnek egy segítővel vagy a családjukban, rokonságukban, közvetlen környezetükben van valaki, akinek ez a hivatása. Ebből következően a szakembereknek kimondottan fontos az, hogy bárki, aki kapcsolatba kerül velük, pozitív véleményt alkosson róluk, hiszen ezáltal tudják behatárolni a szakmát a „civiliek”.

Az alacsony presztízs a bérezésnél nyilvánul meg leginkább. Az interjúalanyok véleménye szerint sokat segítene a szakma társadalmi megítélésén, ha a kormány anyagilag is elismerné a szakmát, hiszen a segítő és a kliens sok esetben ugyanolyan nehéz élethelyzetben van (Rácz 2014). *„Olyan szinten vagyunk, mint a klienseink, nem tudjuk befizetni a számlát, hiteleink vannak, mindennapos megélhetési gondjaink*

vannak.” (mediátor) A szakemberek véleménye szerint, ha a szociális munkások nagyobb megbecsülésnek örvendenének, akkor a kliensek is jobban elfogadnák őket, hiszen a legtöbb esetben az ügyfelek nem hisznek abban, hogy a segítők képesek pozitív irányban változtatni a helyzetüket. Arról nem is beszélve, hogy az alacsony presztízs következtében a szakemberek nem motiváltak, és jóval hamarabb kiégnek. A kiégésnek több tünete van, mint negativizmus, cinizmus, rugalmatlan gondolkodás, valamint a megújulás elutasítása. Szélsőséges esetekben a paranoia is megjelenhet, ekkor a szociális munkás úgy érzi, hogy kollégái, főnökei csak azért vannak, hogy megnehezítsék az életét (Zastrow 1995). A kiégést gyakori jelenségnek ítélik meg a megkérdezettek a szociális és gyermekvédelmi területen, melynek elsődleges kiváltó oka a sok felelősségteljes feladat ellátása, a magas kliensszám. Számtalanszor előfordul, hogy nehéz esetekkel szembesülnek a segítők, döntéseikben magukra maradnak, képtelenek túllépni a dilemmás helyzeteken, és hazaviszik a problémákat. Számos oka lehet a kiégésnek, a leggyakoribbak a következők: túl magas munkaóra, a munkahelyi előmenetel hiánya, a megbecsülés hiánya mind a kliensek, mind a munkahelyi vezetők részéről, alacsony fizetés, hatalomnélküliség, rossz munkahelyi politika (Zastrow 1995). Maslach vizsgálatai alapján elmondható, hogy kisebb mértékű a kiégés azoknál, akik rendszeresen elemzik személyes élményeiket, érzéseiket, tapasztalataikat a munkatársaikkal, így lehetőségük nyílik arra, hogy visszajelzéseket kapjanak a problémás helyzetekről, vagy általában a munkájukkal kapcsolatban. Ez a biztos háttér sokat jelent a krízishelyzetek megoldásánál (idézi: Zastrow 1995: 79–80). A reflexivitás tehát védőfaktor, mint ahogyan a szakma segítő háttere, a team, a konzultáció vagy a szupervízió is.

A megkérdezettek egyetértettek abban, hogy kiemelkedően fontos, hogy a szakember felmérje saját korlátait, és ha negatív impulzusok érik, el tudjon vonatkoztatni. Sikertelenség esetén nem feltétlenül minden kizárólag csak a segítő kudarca, az ügyfelek gyakran vetítik a saját hibájukat a szakemberekre. Azt is vizsgálni szükséges, hogy a szolgáltató megfelelő háttérrel biztosít-e a fejlődésre, a tehermentesülésre és egyáltalán a napi szintű munkavégzésre. A kiégést általában fel szokták ismerni a szakemberek önmagukon és kollégájukon is. *„Az a helyes, ha felismeri, ha neki is kellemetlen élményei vannak, nem fog tudni segíteni, és meg fogja akadályozni abban, hogy empatikusan viszonyuljon a klienséhez.”* (mediátor) Megoldásként mindenki az esetmegbeszélést, egyéni és csoportos szupervíziót javasolta, ami sok esetben nem biztosított a szakemberek számára. Továbbá törekednek jó kapcsolatot kialakítani a kollégáikkal, hiszen a problémás esetekben egymástól várnak pozitív megerősítést. Kiemelt javaslat volt továbbá a több szabadság igénybe vétele, hiszen a nyomasztó eseteket otthon, a szerető családi környezetben jóval könnyebb feldolgozni.

Mint korábban utaltunk rá, a kliensekkel való együttműködés sok esetben hierarchikus viszonyrendszerben valósul meg. A válaszadók számára egyértelmű, hogy segítséget várnak tőlük az ügyfelek nehéz élethelyzetük rendezésére, azt azonban súlyos problémaként élik meg, hogy az esetek döntő többségében a kliens minden döntést a szakemberre bíz, és azt várja, hogy szenvedését hozzáértőként szüntesse meg, orvosolja a bajt, gyógyítsa meg a kamasz gyermeket, járjon el helyette az ügyei

intézkedésekor. A segítők tapasztalatai alapján elmondható, hogy ezek túlzó, irreális elvárások, hiszen a kliensek zöme a mélyszegénységből érkezik, és lehetetlen azonnali megoldást találni a problémáikra. Sokaknak az a benyomása, hogy az ügyfelek gyökeres változásokat akarnak kicsikarni a segítőkiből, egyfajta „megváltó” szerepbe helyezik őket. *„Amit a kliens elvár, az messze van a realitástól, mi nem a kiszolgálók vagyunk.”* (gyermekjóléti szolgálat családgondozó) A gyermekjóléti szolgálat család-gondozói esetében az ellenkezője is megfigyelhető ennek. Az ügyfelek javarészt arra vágnak, hogy „hagyják őket békén”. Ezek a kliensek teljesen elzárkóznak a segítőtől, nem szeretnék beengedni a privát szférájukba. Folyamatos rettegésben vannak már az első találkozás óta, hiszen attól rettegnek, hogy a folyamat visszafordíthatatlan, és végül a gyermekük kiemelésre kerül (Szilvási 2006; Rácz 2012).

A kliensek tipizálását illetően a válaszadók két nagy csoportot különítettek el az együttműködés vonatkozásában: a segítő és a gátló klienseket. A segítő ügyfelek általában tisztában vannak a kompetenciahatárokkal, együttműködők, fassini értelemben érdemesek a segítségre. Elfogadják, hogy a segítők nem tudnak mindent elintézni, motiváltak a problémamegoldásukban, sőt átlátják azt, hogy mit kell tenniük ahhoz, hogy jól működjön a kapcsolatuk a szakemberekkel. Ezekkel az emberekkel jóval könnyebb az együttműködés, őszintébb a kapcsolat, hiszen a tanácsokat is elfogadják a segítőtől, a szakemberek tapasztalata szerint sokkal nyíltabban is beszélnek a problémáikról. *„(...) aki elmondja őszintén a problémáját, és nem hónapokig kell azon dolgozni, hogy amit én érzek, vagy sejtek, feltételezek, az ténylegesen nyilvánvalóvá válnon.”* (gyermekjóléti központ vezető) A gátló kliensekre a beszűkült látókör jellemző, ők nem fogadják el a segítők véleményét, sőt a legkisebb kritikákra is meglehetősen agresszívan reagálnak. A motiváció, a tenni akarás teljes hiányával jellemezhetők és maradéktalanul a szakemberektől várnak aktivitást. Nehéz az együttműködés továbbá a zárkózott kliensekkel, akik félnek beszélni a problémáikról, vagy szégyellik azokat. Jellemző, hogy a segítővel való együttműködésben a szánalomkelésre építenek vagy a kielégített szükségleteket lajstromozzák. *„Igen, a sajnálatos, a hártás. Nem feltétlenül ismerik el saját maguknak a problémát, hártják külső tényezőkre, más emberekre. Próbálják globális tényezőkre, illetve az anyagi területre hártani.”* (szociális szolgálat szakmai vezető)

A gyermekjóléti szolgálat családgondozói esetében az együttműködés elutasítása ellenszenvvel is párosul, gyakorta előfordul, hogy a kliensek rossz szándékúnak ítélik meg a segítőt, és csak arra tudnak gondolni vele kapcsolatban, hogy el akarja venni a gyermeküket. Rájuk különösen jellemző, hogy félelmet akarnak kelteni a segítőben, és semmilyen tanácsot nem fogadnak el, teljesen elzárkóznak (Hüse 2014). A szakemberek tapasztalata szerint az ügyfelek tájékozottak, tudják, hogy a gyermekkel érintkező szakembereknek jelzési kötelezettségük van. Ennek fényében a kliensek nem teljesen őszinték, nem merik elmondani a problémákat, hiszen folyamatosan az lebeg a szemük előtt, hogy ha megnyílnak, annak súlyos következményei lehetnek. Akadnak olyanok is, akik a társadalmi megbélyegzéstől tartanak, ezért nem szeretnék, ha a nehézségeik kitudódnának. Ezekben az esetekben általában igyekeznek egy irreális képet mutatni helyzetükről a segítők felé. Amennyiben még-

is sikerül bizalmi kapcsolatot kiépíteni, az a hatósági intézkedéssel meg is törik, hiszen a kliensek úgy érzik, hogy el lettek árulva. Itt egy kétirányú folyamat érhető tetten, hiszen a szakember tekintélye ezáltal megnő, de a bizalom csökken az ügyfelek részéről. A tekintélyelvűség azonban ellentétes a szakma alap értékrendjével.

Problémásnak tartják a kulturális különbségek miatt a roma kliensekkel való együttműködést is, úgy érzik, hogy ehhez nincsen megfelelő eszközük, tudásuk, hogy megfelelő bizalmi kapcsolatot tudjanak kialakítani. *„Nagyon gyakran olyasmit várunk el tőlük, illetve olyasmit szeretnénk rájuk kényszeríteni, vagy olyan dolgaikat nem értünk meg, ami ebből a kulturális különbségből adódik. Vannak roma hagyományok, még élnek roma hagyományok, amiket mi esetlegesen nem biztos, hogy ismerünk vagy figyelembe veszünk, miközben azok élnek, működnek, mi pedig egy másik rendszert akarunk rájuk erőltetni vagy megpróbáljuk az együttműködést elérni ezeknek a hagyományoknak ellenére.”* (szociális szolgálat szakmai vezető)

Nagyon fontos azonban az, hogy mindig az ügyfél lehetőségeihez mérten kell elvárásokat megfogalmazni, mindig figyelembe kell venni a helyzetüket, kompetenciájukat (Kadushin 1972). A célokat is érthetően kell ismertetni, és közösen megbeszélni azokat az ügyféllel. A konkrét elvárások a következők voltak, amiket megfogalmaztak: őszinteség, tenni akarás, segítség elfogadása. Itt ismét nyomatékosításra került, hogy a kliensek fogadják el a segítséget, ne azt várják, hogy a szakember majd mindent megold helyettük. A gyermekvédelemben dolgozók pedig a gyermek érdekében nézve tudnak apróbb elvárásokat megfogalmazni, mint például azt, hogy legyen rendezett az otthona, napi rendszer legyen az életében, járjon iskolába.

A szakemberek sok esetben a kliensekkel való együttműködéshez mérten a vezetővel és a társszakmákkal, jelzőrendszeri tagokkal is problémásnak látják az együttműködést. A közvetlen kollégákkal való együttműködést jónak tartják, ennek oka az egymásra utaltság is. *„A társszakmák képviselőivel (...) kétpólusú az együttműködés, nagyon nehéz a felelősség kérdésében dönteni, a társszakmák képviselői úgy gondolják, hogy ha probléma van egy-egy családban vagy egy-egy szituációban, a probléma jelzésével ők az együttműködést ki is merítették, a közös gondolkodás, illetve a jelzésnek magának a felvállalása vagy a jobbítás érdekében tett közös lépések néha akadályokba ütköznek. (...) Van egyfajta jelzőrendszer, aminek a neve is sugalmazza, hogy jelzőrendszerrel beszélünk, viszont a jelzőrendszer maga azt is jelenti, hogy a jelzőrendszer képviselői maguk is munkálkodnak a család érdekében.”* (szociális szolgálat szakmai vezető)

A kutatás keretében megkérdezettek kiszolgáltatottnak látják magukat. Különösen a pályakezdők érzik így a tapasztalatok hiánya és az önvédelmi mechanizmusok korlátozottsága miatt. Megfogalmazásra került, hogy túlságosan nagyok az elvárások a fenntartó, a működtető, a helyi vezető részéről a szakemberek irányába, mint ahogyan a kliensek irányából is. A gyermekvédelemben dolgozók esetében jóval nagyobb a hibázási lehetőség, ezáltal a felelősség is. Mindehhez hozzájárul a média érdeklődése a jól eladható, értékes szenvedéstörténetek iránt. Az ügyfeleket is teljes mértékben védtelennek ítélték meg nehéz élethelyzetük, létbizonytalanságuk okán.

Etikai dilemmák a gyakorlatban

A szociális munka hétköznapi működése során alapvetően öt típusú dilemmát különítettünk el: 1. beavatkozási és be nem avatkozási dilemma; 2. objektivitás és szubjektivitás; 3. professzionális és laikus segítő szerepe; 4. érdemesek és érdemtelenek dilemmája és 5. értékek és érdekek dilemmája (Andok – Tímár 2002). Ez utóbbi dilemmában több dilemmapár is megjelenhet, ugyanis *„beszélhetünk a szociális munkás érdekeiről, amelyek tartalmaznak szakmai, személyes elemeket egyaránt. A szakmai érdekek kifejezhetik az ő egyéni, vagy éppen a számára fontos szakmai közösség érdekeit is. Elsődleges szakmai érdeke, hogy hatékony szakemberként tevékenykedjen. Ehhez természetes különböző értékek, elvárások közvetítésére van szükség. Kérdés azért az is, hogy milyen értékmcerc alapján tarthatja magát szakmailag sikeresnek. Az értékek sokszor nem azonosak, nem egyértelműek sokak számára.”* A szociális munkásnak az a feladata, hogy a kliens érdekeit képviselje (Andok – Tímár 2002: 96). A szociális munkás szerepe két fő funkciót foglal magában: a kontrollálást és a segítséget. A kontroll funkció meglehetősen ellentmondásos, hiszen mindig szem előtt kell tartani az ügyfél autonómiáját. A segítségről pedig elmondható, hogy gyakran eltolódik egy másik irányba, a sajnálkozó gyámkodásba (Varsányi 2006). A szakemberek az esetek meghatározó hányadában elfojtják a morális dilemmáikat, holott számos esetben találkoznak olyan helyzetekkel, amelyekkel nem tudnak azonosulni, amelyek nem férnek bele az értékrendjükbe. *„Azok a morális dilemmák, amelyek a szociális munka mindennapi gyakorlatában jelentkeznek, makacsul ellenállnak annak a kísérletnek, hogy pszichológiai kérdésekké redukálják őket”* (Jordan 1994: 66). A segítőknél támpontot nyújt a Szociális Munka Etikai Kódexe (2011). *„A szociális munka olyan szakmai tevékenység, amely a szociális munkás felelősségét meghatározó etikai elveken alapul. A szociális munkás felelőssége, hogy saját kompetenciáján belül – a tevékenységének megfelelően – nyújtson szakmai szolgáltatásokat.”*⁶ Az általunk megkérdezett szakemberek is beszámolnak etikai dilemmákról. *„(...) nagyon gyakran előfordultak morális dilemmák. Hogyan küzdöttem meg vele? Elsősorban kibeszéljük ezeket a családgondozókkal, a kollegákkal. Nagyon sokat kell dolgozni rajta otthon egyedül, hogy el tudom-e fogadni azt a helyzetet, meg tudom-e tenni azt a bizonyos dolgot, hogy az összefér-e az én értékrendemmel, összefér-e az én morálommal, mert ember vagyok én is, és nagyon sokat kell tépelődni bizonyos dolgokon. Ez egyrészt egy nagyon komoly belső tevékenységet is igényel, illetve a szakmán belül a legszűkebb körrel, a családgondozókkal, ők értik meg leginkább ezeket a dolgokat.”* (szociális szolgálat szakmai vezető)

A családgondozás területén dolgozók közül többen is említették, hogy nagyon sokszor problémát okoz a házastársak, élettársak konfliktusa. Ilyenkor a kliensek próbálják elrejteni a konfliktusokat, önmagukat és a családtagokat más színben feltüntetni, hogy a segítő mellé álljon, szánalmat ébresszen benne és a segítségére le-

⁶ Szociális Munka Etikai Kódex (2011) Előszó: 4. pont http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/etikai_kodex_2011.pdf

gyen. Ilyen esetben a dilemmát az képezi, hogy a kliensek segítséget várnak a család-gondozótól, aki azonban nem lehet partner abban, hogy a másik felet rossz színben tüntessék fel, nem cselekedhet egyik fél sérelmére sem, a szakembernek a gyermek érdekét kell szem előtt tartania. A tapasztalatok szerint a pártatlanságot és az objektivitásra való törekvést az ügyfelek nagyon rossz néven veszik, hiszen úgy érzik, hogy a segítő elfordul tőlük vagy éppen a másik fél pártjára áll. Ebben az esetben a segítőtől a fassini magatartások közül az igazságosság elvének érvényesítését várják: *„Azt várják, hogy mi igazságot tegyünk közöttük, de a mediáció nem erről szól! Ezzel az igazságosztó szereppel nem tudok azonosulni.”* (mediátor)

A gyermekjólétben dolgozók esetében szinte mindig fennáll a morális dilemma, hiszen nekik gyermekek sorsát befolyásoló döntéseket kell hozniuk. Ez elsősorban a kiemelés megalapozottságára, helyességére vonatkozik, arra, hogy jobb lesz-e a gyermeknek a szakellátás rendszerében, valódi megoldás született-e a család helyzetére úgy, hogy egyetértenek azzal, hogy a gyermeknek szüksége van a vér szerinti családra és a kiemelésre csak a legvégső esetben kerülhet sor. A dilemmát az is okozza, hogy megadtak-e a családnak minden segítséget a családi egység megőrzése érdekében (Szilvási 2006; Rác 2012). Dilemmáról számoltak be örökbefogadás kapcsán is, az egyik esetben például a dilemmát az okozta, hogy az örökbe fogadó család két hónappal korábban veszítette el saját gyermekét és a segítő számára egyértelmű volt, hogy nem dolgozták fel még a történeteket⁷. Dilemmát okoz, ha a támogatásokat, adományokat az intézményfenntartó kritériumhoz köti, az egyik esetben például a karácsonyi adományban való részesüléskor nem lehettek romák a támogatottak, vagy a családok esetében a szülők közül legalább az egyik félnek dolgoznia kellett. *„Most könyörgöm, ha valakinek segítségre van szüksége, akkor segítségre van szüksége. Nem értettem vele egyet, de hát mi is függünk a fenntartótól.”* (gyermekjóléti központ vezetője) A fenntartó és a működtető, valamint az adott szolgáltatáson belül a vezető és beosztott közötti viszony is sok esetben konfliktusoktól terhelt, amely erkölcsi dilemmákat okoz a dolgozóknak. A szakemberek véleménye szerint ilyenkor nincsen tere a szakmai párbeszédnek, vitának, hatalmi szóval döntenek felettük, mely kihatással van a kliensekkel való bánásmódra is. *„Voltak olyan esetek, amikor az én álláspontom nem egyezett meg például egy szituáció kapcsán a tőlem a vezető által elvárt magatartással, illetve döntéssel.”* (gyermekotthoni nevelő) Több kutatás is felhívja a figyelmet, hogy a szakembereknek kevés lehetőségük van új módszerek kidolgozására, bevezetésére, egyáltalán munkájuk, munkakörülményeik alakítására. Legkevésbé a személyi kérdésekbe, például új munkaerő felvételbe van beleszólásuk, valamint a szakmai dokumentáció, szabályozók, szakmai programok alakításába. Ezek hiányában a minőségi munkavégzés is akadályokba ütközik (Rác 2006; Rubeus Egyesület 2015).

⁷ Az elmesélt történet a szakmai szabályok felülírását jelzi a száanalom oltárán, ugyanis ilyen esetben fel sem merülhet a gyász feldolgozásáig a gyermek családba helyezése.

Összegzés

Kvalitatív módszertanra épülő kutatásunk eredményei jelzik, hogy a szakemberek nehezen találnak válaszokat a szakmai munka kihívásaira és a társadalmi változásokra. Sok esetben magukra maradottnak és eszköztelennek érzik magukat, a munka alacsony presztízse okán pedig magukra is, mint kirekesztettek tekintenek. Kiszolgáltatottnak érzik magukat is és a klienseket is. Az interjúk elemzése ráirányítja a figyelmet arra, hogy a szociális és gyermekvédelmi szakemberek pervázir szerepe sérül a munkavégzés során, a hétköznapi munkában az érdek- és érték dilemma gyakori. Konfliktusokkal terhelt a kliensekkel és a hatalom képviselővel (vezetők, fenntartók, döntéshozók) való együttműködés. A kliens egyéni élethelyzetére való egyedi válaszok keresése a szenvedéstörténetek elemzése során a professzionális gyakorlat ellenében hat, miközben sérülnek a szakma értékei, például a bizalomra épülő együttműködés alapjává a tekintélyelvűség lép, vagy az együttérzés helyett a szánsalom lesz a segítségnyújtás morális alapja. Miközben reflexivitást várunk a szakma képviselőitől, a szakemberek az adott szervezet hierarchikus rendjébe tagozódva nem kapnak teret álláspontjuk kifejtésére, kételyeik feloldására, az elnyomó rendre maguk is elnyomással válaszolnak és érdekük szerint nyújtanak segítséget. Az önreflexivitás hiánya sok esetben azt is jelenti, hogy a szociális és gyermekvédelmi szakembereknek igényük sincs véleményük kifejtésére. A segítőben inkorporálódó nevelői (helyes szocializáció érdekében) és képessé tevő (autonómia növelése érdekében) funkciók mozgósítják és oltják ki az ún. áldozat, az üldöző és a *megmentő* szerepeket. A segítő tiszteli a szükségletekkel bírót és képviseli annak jogait és érdekeit. A szakma értékei alapján hisz a kliens mobilizálható erőforrásainak és pozitív tulajdonságainak meglétében, a szabadság eszménye alapján lehetőségeket kínál neki. Krémer (2014) szerint a gyakorlatban éppen a választási lehetőségek felkínálása marad el. A dráma-háromszög értelmében segítői térben könnyen azonosítható az áldozat, aki nem bízik önmagában és nem is képes (egyéni és szakmai) felelősséget vállalni saját tetteiért. Áldozat lehet a kliens is, aki hárít és a problémamegoldást a szakemberre tolja. Az üldöző leértékeli az áldozatot, ha átveszi az élete felett az irányítást, lebecsüli a képességeit, nem bízik abban, hogy képes lesz szakmai segítség mellett, a társadalmi támaszok mozgósításával együtt rendezni a problémákat. Ezzel indokolható az előítéletesség, lenézés, megvetés, esetleges verbalításban is testet öltő agresszió is a másik iránt. A megmentőre pedig az jellemző, hogy nem bízik az áldozat helyes problémaértelmező és cselekvő képességében, ezért kiveszi az irányítást az áldozati szerepben feltűnő kliens kezéből (Berne 1984). A kérdés az, hogy a „játzmák”-nak milyen rejtett veszteségei vannak, melyekkel a szakma el tud számolni. Berne szerint a játzsma kivédésének egyik módja a tudatosságban és a nyílt kommunikációban rejlik. Kutatásunk jelzi, hogy a félelem, bizonytalanság és a bizalmatlanság jelen van a szakmában a rendszer minden szintjén, azaz a segítő-segített, segítő-társszakma, segítő-hatalom, segített-hatalom képviselője szintjén is, valamint a segítő alacsony önbizalma és önbecsülése folytán fél önmagától a hibázás lehetősége miatt, fél attól, hogy családi élete a leterheltség és a problémák hazavite-

le folytán sérül, és fél a társadalom megítélésétől is, aki a média torz hangján kapja a munkájáról a híreket, jellemzően az extrém ügyeken keresztül. A szakma válsága kapcsán több alkalommal megnyitott viták kijelölik az utat a változásra (például az Esély 2014/3. száma és a Párbeszéd 2015/2. száma). Ehhez azonban nélkülözhetetlen, hogy az állam minimálisan teljesítse kötelezettségeit, azaz biztosítsa a közszolgáltatás keretét, a szakmai működés feltételrendszerét, a széles körű proaktív és reaktív beavatkozási lehetőségeket, az értékelés és nyomon követés lehetőségeit, valamint a minőség keretrendszerét (Rácz 2014b). A többit megoldja a szociális és gyermekvédelmi szakma.

Irodalom

- Andok, F. – Tímár, Sz. (2002): *Dilemmák a szociális munkában*. Esély, 4: 85–98.
- Banks, S. (2012): *Ethics and Values in Social Work Parctical Work Series*. Palgrave Macmillan, Houndmills
- Berne, E. (1984): *Emberi játszmák*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Bogács, E. (2015): Veszélyben a gyermekvédő. *Párbeszéd: szociálismunka-folyóirat*, 2. o. n. <http://parbeszed.lib.unideb.hu/file/2/5591161c0383e/szerkeszto/BogacsKORR.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 07. 03.)
- Bugarszki, Zs. (2014): *A magyarországi szociális munka válsága*. Esély, 2014/3: 64–73.
- Compton, B. R. – Galaway, B. (1994): Problémamegoldás: a szociális munka folyamata. In: Hegyesi, G. – Talyigás, K. (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata* 1. kötet. NcsSzi., Budapest: 138–160.
- Csoba, J. (2010): *A tisztességes munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Domszky A. (1999): *Gyermekek- és ifjúságvédelem* (Jegyzet). Államigazgatási Főiskola, Budapest
- Fónai, M. – Kiss, J. – Fábián, G. (1996): *Szociális munkás szakos hallgatók pályaképének néhány eleme*. Esély, 1: 114–134.
- Hegyesi, G. – Kozma, J. (2002): A szociális munka – áttekintés. In: Kozma, J. (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest: 13–37.
- Hüse, L. (2014): *Traumatizált szülők a segítő kapcsolatban – Az östörzés jelentősége a gyermekvédelemben*. Párbeszéd: szociálismunka-folyóirat, 1–2. (o. n.) http://parbeszed.lib.unideb.hu/file/2/5534c8657527f/szerzo/huse_az_ostores_jelentosege_-_lektoralt_javitott_verzio.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 06. 28.)
- IFSW (2014): *A szociális munka globális definíciója*. Esély, 6: 96–100. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_6/2014-6_3-1_szocialis-munka-globalis_definicioja.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01. 10.)

- Johnsson, E. – Svensson, K. (2005): *A szociális munka elmélete – gondolatok az intervenció felfogásáról és magyarázatáról*. European Journal of Social Work, 4: 419–434.
- Jordan, B. (1994): *Szociális munka a gyakorlatban*. Esély, 2: 66–94.
- Kadushin, A. (1972): *The social work interview*. Columbia University Press, New York
- Katz, K. (2009): *A szociális munka kultúrái*. Esély, 6: 108–116.
- Kozma, J. (1994): *Milyen a jó szociális munkás, avagy ki tud démont űzni?* Esély, 4: 63–70.
- Kozma, J. (2002): Kompetencia a szociális munkában. In: Kozma, J. (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest: 38–67.
- Krémer, B. (2014): *Az alapvetések érthetőségéről – és tarthatatlanságáról*. Esély, 3: 79–86.
- Leadbeater, C. (2004): *Personalisation through participation. A new script for public services*. DEMOS, London <http://www.demos.co.uk/files/PersonalisationThroughParticipation.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 06. 20.)
- Lüssi, P. (1997): *A rendszerszemléletű szociális munka gyakorlati tankönyve*. Interdiszciplináris Szakkönyvtár 1. Magyar Testnevelési Egyetem – Híd Alapítvány – Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány, Budapest
- Rácz, A. (2006): *Személyes gondoskodást nyújtók munkával kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata*. Kapocs, 3: 6–15.
- Rácz, A. (2012): *Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer) igények*. L'Harmattan, Budapest
- Rácz, A. (2014a): *Az előítéletes gondolkodás megjelenése a gyermekvédelemben*. Esély, 3: 24–47.
- Rácz, A. (2014b): Jó szülő-e az állam? – fejlesztési igények a gyermekvédelmi szakellátás professzionalizációjáért. In: Rácz, A. (szerk.) *Jó szülő-e az állam? – A corporate parenting terminus gyakorlatban való megjelenése*. Rubeus Egyesület, Budapest: 215–245. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2014/05/CPnemzetkozi_2014_final.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 06. 24.)
- Rényi Á. (2008): *Érzelmes kutatás*. (Eredeti megjelenés: Replika, 62: 127–154.) http://www.academia.edu/5252271/%C3%89rzelmes_kutat%C3%A1s (Utolsó letöltés: 2015.06.24.)
- Rényi, Á. – Sik, D. – Takács, E. (2014): *Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához*. Szociológiai Szemle, 3: 18–60. http://www.szociologia.hu/dynamic/renyi_et_al.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 06. 24.)
- Rácz, A. (szerk.) (2015): *A gyermekjóléti szolgálatok feladatellátásának értékelő elemzése országos szinten – Műhelytanulmány*. Rubeus Egyesület, Budapest (megjelenés alatt)

- Szabó, J. (2011): *A narratív pszichológiai megközelítések addiktológiai alkalmazási lehetőségei*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar, Pécs: http://doktoriiskola.etk.pte.hu/dok/doktoriiskola/ertekezesek/SzaboJozsef_ertekezes.pdf (Utolsó letöltés: 2015.06.20.)
- Szilvási, L. (2006): *Családok a gyermekvédelem határán*. In: Rácz, A. (szerk.): *A magyar gyermekvédelmi rendszer helyzete, jövőbeli kihívásai*. Digitális tanulmánykötet, NCSzL, Budapest
- Szoboszlai, K. (2014): *A szociális munka a változások tükrében: kik vagyunk, hol tartunk, és mit kellene tennünk?* Esély, 3: 87–94.
- Szociális Munka Etikai Kódexe (2011) http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/etikai_kodex_2011.pdf (Utolsó letöltés: 2015.06.20.)
- Takács, E. (2014): *Szenvedő testek – humanitárius cselekedetek. 2000, 2014/9*. <http://ketezer.hu/2014/12/szenvedo-testek-humanitarius-cselekedetek> (Utolsó letöltés: 2015.06.20.)
- Takács, I. (2015): *Veszélyben a gyermekvédelem – MACSGYOE közleménye* (2015.03.20.) http://www.macsgyoe.hu/hirek/aktualitasok/2015-03-20/veszelyben_a_gyerekvedelem_-_macsgyoe_kozlemenye.html (Utolsó letöltés: 2015.07.05.)
- Urbán, L. (2008): *Elhelyezkedési esélyek a szociális szférában*. In: *Jászsági Évkönyv*. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény: 253–258. http://epa.oszk.hu/02200/02295/00016/pdf/EPA-02295_Jaszszagi_Evkv_2008_urban.pdf (Utolsó letöltés: 2015.03.28.)
- Varsányi, E. (2006): *Szociális munka és kultúra*. Beszélő, 7–8: 43–51. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szocialis-munka-es-kultura> (Utolsó letöltés: 2015.03.28.)
- Woods, R. (1994): *A szociális munka tevékenységének egy lehetséges rendszerezése*. In: Hegyesi, G. – Talyigás, K. (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata* 1. kötet. NcsSzL, Budapest: 32–45.
- Zastrow, C. (1995): *Mit tegyünk, hogy a szociális munka élvezetes hivatás legyen?* Esély, 1: 62–81.

Felsőoktatás – integráció és más folyamatok

SCHRANZ EDIT

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Bevezetés

Az 1970-es évek elejétől a világ fejlett államaiban hangsúlyossá váló tudás-felértékelődés, s ennek közvetlen gazdasági tényezővé válása megváltoztatta a politikai gondolkodást. Mind többen vettek részt a felsőfokú képzésekben, annak ellenére, hogy az olajválság hatására a fejlett világ államai visszafogták a felsőoktatás finanszírozását. A hallgatólétszám gyors növekedését jórészt csak a demográfiai hullámok befolyásolták. Az egyre magasabb részvételi arány következtében felismert társadalmi folyamatok arra készítették a politikusokat, gondolják újra a felsőoktatásról alkotott nézeteiket (Bősze 2006).

Polónyi István szerint nem az állam „gerjeszti” a felsőoktatás iránti keresletet. A társadalmi folyamatok kényszerítik valójában lépésekre a mindenkori kormányokat. Azon fejlett országokban, ahol a kormányzat elég erős volt ellenállni a társadalmi nyomásnak, ott a privát intézmények térnyerése jellemző (Japán)¹. 2001-ben, Párizsban a „Felsőoktatás a 21. században” című konferencián a felsőoktatás világszerte tapasztalható válságáról folyt a diskurzus. A válság okát, a társadalmi nyomás következtében megfékezhetetlennek látszó expanzióban, valamint a permanens finanszírozási nehézségek megoldhatatlan ellentmondásából vezették le (Hrubos 2005).

Magyarországon a rendszerváltás után a kilencvenes évek közepére, a felsőoktatásban végbement hirtelen bővülés és az ezzel összefüggő, fiatal, javarészt pályakezdő diplomások növekvő munkanélkülisége tette szükségessé, hogy szülessenek válaszok a hallgatói expanzióra és az ezzel összefüggő növekvő munkanélküliségre, valamint arra, hogyan reagáljon a felsőoktatás a munkaerőpiac kihívásaira. A főiskolai és egyetemi hallgatók száma a rendszerváltás előtti 100 ezer körüli szintről 2006-ra 350 ezer fölé emelkedett². A frissen végzett diplomások száma 1995-höz képest is megkétszereződött (Kertesi – Köllő 2006). A 2005-től a felsőoktatásba

¹ Japánban az egyetemisták 73%-a tanul magán felsőoktatási intézményekben (Bősze 2006).

² Számok a KSH 1995–2004 közötti adatbázisa alapján.

bevezetett két- (illetve valójában három-) -ciklusú képzés³ létrehozói az európai térségben azzal a nem titkolt céllal fejlesztették ki ezt a képzési szerkezetet, hogy szülessen egy válasz a felsőoktatás képzési volumenét és szerkezetét alapvetően mozgató társadalmi és politikai tényezőkre (Gábor – Szemerszki – Tomasz 2006). A felsőoktatás átalakulásnak célja egyrészt a 2010-re létrehozandó Európai Felsőoktatási Térség, másrészt a munkaerő-piaci igényeikhez illeszkedő képzés, valamint a tömegképzésen belül az elitképzés kereteinek megteremtése volt (KSH 2009). A 2006-os, a Felsőoktatási Kutatóintézet munkatársai által készített felmérés⁴ szerint a szülők iskolázottságával általában szoros összefüggést mutattak a diákok továbbtanulási elképzelései. Arra a kérdésre, hogy: „megelégszik-e az alapképzéssel, vagy kíván-e továbbtanulni”, az arányszámok azt mutatták, hogy az első generációs értelmiségi diákok 43,8 százaléka, a második generációsok 58,9 százaléka; míg a harmadik generációsok 67,6 százaléka válaszolt úgy, hogy tovább akar tanulni (MSc szinten). A társadalom legfőbb alkotóelemei, a családok szintjén is egyre erősebben jelent meg a „tudatosság” – mint később látni fogjuk természetesen a társadalom alsóbb rétegei számára nem egyértelmű az információismeret és az anyagi lehetőség –, pontosabban tudatosabb döntések felismeréséhez vezetett a 2000-es évek-re, hogy az iskolázottsággal nő a lehetőség a biztosabb, tartósabb elhelyezkedésre. A számok nemcsak Magyarországon, hanem a közép-európai országokat általában is beleértve (kivéve Lengyelország) ezt igazolták (Gábor – Szemerszki – Tomasz 2006).

A bolognai rendszer tehát számos európai országban úgy igyekezett megváltoztatni a felsőoktatás szerkezetét, hogy kibocsátáskor a munkaerőpiac több eséllyel legyen képes „felszívni” az új munkaerőt. Polónyi István kicsit bővebben úgy értelmezi a bolognai képzési szerkezet pozitívnak ítélni való hatását, hogy mind a fejlett, mind a fejlődő országok oktatáspolitikája úgy hangolta össze a felsőoktatást és a munkaerőpiacot, hogy igyekezett mind szélesebb rétegeket beléptetni a felsőoktatás kapuján, a gazdaság igényeihez viszont próbálta azzal közelíteni a hallgatói kibocsátást, hogy a képzés szerkezetét változtatja, illetve a képzési struktúra orientálásával fejleszti. A felsőoktatásba belépő hallgatóknak szerte Európában, így Magyarországon is, nemcsak a száma nőtt meg, de az összetétele is megváltozott. Természetesen a kor kihívásainak megfelelően sok új szak jött létre az egyetemeken, új tudományterületek alakultak ki (Schleichner 2012). Megváltozott azonban a munkaerőpiac is, amelyre jelentős hatást gyakorol továbbra is a globális pénzügyi és gazdasági (válság) környezet, több a bizonytalanság és a változás, a munkáltatók újabb kompetenciákat jelölnek meg, az új foglalkoztatási formák alakulásának megfelelően. Ebben a változó környezetben felvetődik a kérdés, hogyan keresi, illetve találja meg az értékek helyét a felsőoktatásban résztvevő, majd onnan a munkaerőpiacra távozó hallgató? Mit jelent számára a stabilitás és hogyan értékeli a bizonytalanságot? Milyen

³ Alap-, mester-, doktori képzés.

⁴ Gábor Kálmán – Szemerszki Mariann – Tomasz Gábor szerzőhármas készítette 2006-os felmérés eredményei.

externális hozamokban hisznek még a diákok és velük a családok? Esetleg a válsággal összefüggő változások az értékek megítélésében okozták a legnagyobb károkat?

Elsőként nézzük tehát, hogyan alakul a szemléletük a felsőoktatásban résztvevő hallgatóknak.

Szemléleti kérdések a fiatalok generációjánál

Ságvári Bence „Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről” című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a fiatal korosztály a legsérülékenyebb, legsebezhetőbb. A sikeres vagy sikertelen munkaerő-piaci integráció a felnőtté válás első lépéseinél, az önálló életkezdési körülmények kialakításánál, a korábbi szocializációtól függetlenül is jelentős hatással lehetnek a fiatalok gondolkodására. Beleértve ebbe a társadalommal, gazdasággal, politikával kapcsolatos értékek kialakulását és megszilárdulását. Márpedig ahhoz, hogy az ezen fiatalok által képviselt normák, értékek és attitűdök együttese a későbbiekben valódi értéket jelentsenek a társadalom számára, nem mindegy, hogy a korosztály társadalmi integrációjához kötődő „értékszerkezet” milyen keretet ad, hiszen ez határozza meg a későbbiekben a társadalom, a gazdaság és a politika fejlődését.

Ságvári Bence empirikus kutatása szerint a magyarországi fiatalok szemléletét európai uniós összehasonlításban nézve két szembevetendő eltérés jellemzi: a normaszegés nemcsak a gazdasági sikerekhez, hanem a mindennapi élethez is szükséges. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ez a szemlélet nemcsak a felsőoktatásban tanuló fiatalokra jellemző, hanem – a tanulmány szerint – általában a magyar fiatalokra. Ez egyértelmű bizonyítéka az értékválságnak és a bizalomvesztésnek. Joggal gondolkozhatunk el tehát azon, vajon milyen attitűddel, normákkal és értékekkel nőnek fel a mai fiatalok és kerülnek a munkaerőpiac közelébe? Mert ha folytatjuk a szerző gondolatsorát és hivatkozunk a tanulmányban leírt elméleti megközelítésekre, ugyancsak elgondolkodtató következtetésekre jutunk: az elméletek szerint ugyanis a bizalom erősíti az egyén közösséghez tartozását, ugyanakkor nem jelenti más csoportok kirekesztését. A bizalom hiánya viszont a társadalmi tőke erodálásához vezet, amelynek végén izoláció, a szerkezetek felbomlása áll. Nem működnek a kommunikációs csatornák és elindul az emberi kapcsolatok hanyatlása, elindul a rémhírek terjesztése, megerősödnek az előítéletek, sztereotípiák. Feltehetnénk a kérdést: hogy jön mindez a felsőoktatás és a munkaerőpiac kapcsolatához, de ha a bizalom mint társadalmi érték oldaláról gondoljuk tovább a fent leírtakat, gyorsan megtaláljuk a választ. Hiszen – mint arra a tanulmány is kitér – a bizalom rendkívül fontos a fennálló társadalmi rend, illetve a társadalom szervezeti működésének átláthatósága miatt, amelynek egyik legfontosabb eleme a kiszámíthatóság. Ez ad stabilitást a munkahelyeknek és anyagi stabilitást a társadalom tagjainak. A bizalom tehát – állapítja meg írásában Ságvári Bence – kihat a gazdasági szemléletre, a társadalom normatív összetartó erőinek jellegzetességeire. S ha ehhez hozzátesszük azt a tanulmány által vázolt kijelentést, amely szerint „Az uralkodó értékrend mindig az

aktuális egzisztenciális körülményekhez igazodik. Amennyiben ez utóbbi változik, az új helyzetnek megfelelően az értékek alakulása is bekövetkezik” (Ságvári 2012: 67). Nos, egyből látjuk, hogy ez azon a ponton illeszkedik a felsőoktatás és a munkaerőpiac kapcsolatához, hiszen nem mindegy, hogy a fiatal felnőttek milyen értékeket fogadnak el. Az értékek alakulását pedig a szülő, a kortárs csoportok és az iskola, pontosabban az oktatás – így a felsőoktatási képzés – képes befolyásolni. Ezt a nem magától alakuló értékstort egészíti ki a fiatal a saját élettapasztalataival. Az így formálódott értékrend az, amely a társadalomban szemléletváltást képes előidézni. Nem véletlen – ahogy Ságvári Bence tanulmányából kitűnik: a szemléletváltás gyakran esik egybe a generációváltással. Ennek a kijelentésnek a tükrében válik érdekessé, hogy a tanulmányban idézett European Social Survey egyik eredménye szerint: a fennálló politikai-gazdasági rendszerrel a magyar fiatalok átlagos elégedettsége 52 pont volt, amely európai uniós összehasonlításban nagyon alacsony (legalacsonyabb) indexnek minősül.⁵ Ugyanakkor ez az eredmény nem független a társadalom egészének véleményétől, vagyis ennek megfelelően nincsenek a felmérés szerint generációs különbségek. Mit jelenthet mindez? Talán azt, hogy a mai magyar fiatal generációk éppen olyan „sötétnek” látják a saját jövőjüket, a meglevő tapasztalataikkal, mint a sokat tapasztalt idősebb generációk? Vagy mindössze annyi történik, hogy az idősebbek a szokásosnál jobban hatnak a fiatalok gondolkodására? Mi lehet az oka annak, hogy gondolkodásban, életérzésben, helyzetfelismerésben összeérnek ezen a ponton a generációk Magyarországon? – ahogy Ságvári Bence írja, a fiatalok „a válság okozta bizonytalansággal „hozzáöregedtek” a szüleikhez. A választ Ságvári a tanulmányában nagyon világosan levezeti: a gazdasági visszaesés, illetve stagnálás, valamint a következő évek lassú kilábalása nem ígér gyors, pozitív változásokat a magyar fiatalok életében. Mindez azt jelenti, hogy a közeljövőben a munkaerőpiacra kilépő fiatalok általános generációs élményévé válhat a válságtudat és a bizonytalanság. Akkor is így van ez – írja a tanulmány –, ha időközben jelentősen átszerveződött a felsőoktatás épp annak érdekében, hogy a munkaerőpiac közelebb kerülhessen a felsőoktatási kibocsátáshoz.

Ez a „kudarcélmény” – ahogy az a fiatal generáció megközelíti a stabilitást és a kiszámíthatóságot – azonban élete végéig elkísérheti ezt a korosztályt. A Ságvári Bence által felvetett gondolatot támasztja alá véleményünk szerint Schleicher Nóra, a már említett munkaerőpiacról szóló tanulmányában, amely szerint a megfelelő munka megszerzését, valamint a munka megtartásának képességét nagyban befolyásolja az adott munkaerő-piaci helyzet. Konjunktúra idején könnyű, válság idején nehéz munkát találni, függetlenül attól, hogy a felsőoktatás mire és hogyan készít fel. Valószínűleg ennek az általános összefüggésnek az egyszerűsége mondatja ki azt az

⁵ Az elégedettséget mérő index átlagos értéke a teljes ESS mintában 58, míg a 15–29 éves fiatalok 4 esetében 60 pont volt. E korosztály átlagos értékei 85 (Finnország) és 30 (Görögország) pont között változtak). Ságvári Bence: Az átmenetek kora? „A magyar fiatalok társadalomképéről. In: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, Tanulmányok; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó 2012.

idősebb generációval, hogy „félteni kell” a felnövekvő ifjúságot. Ennek a féltésnek a kifejezése jelenhet meg mintegy „második közlésként” a fiatalabb generációk munkaerő-piaci kilátásaival összefüggő értékítéletében.

Ha igaz az a Ságvári Bence tanulmányában szereplő állítás, amely szerint az előzetes várakozások azt feltételezték, hogy a rendszerváltozáskor született generáció már más értékrendet követ majd huszonéves korára. Valamint elfogadjuk azt a véleményyt, hogy a kollektív társadalmi elvárás szerint: kockázatvállalás, innovativitás, dinamizmus és versenyképesség kell, hogy jellemezze a 2010-es évek fiatal generációit, akkor be kell, hogy lássuk, a válság, illetve az ebből adódó politikai-gazdasági-társadalmi változások – nem segítették a várt értékek kialakulását. A jelenlegi kutatások eredményeként előállt – fentebb részletesen ismertetett – arányszámok ugyanis egyelőre nem támasztják alá a felsorolt elvárásokat.

Joggal vetődik fel tehát a kérdés: hogyan változhat meg ez a negatív kép a jelenlegi fiatal generációban, hiszen rájuk alapozza a társadalom a következő évtizedek terheit. Vajon elbírájk ilyen mentális-gazdasági körülmények között akár az – egyébként minden generációra jutó – alapterheket? És hogyan hozható mindez összefüggésbe a felsőoktatás és a gazdaság kapcsolatával?

Tétova munkaerőpiac

A szálak összefonódását vissza kell vezetnünk a felsőoktatás tömegesedésének jeleniségéhez, pontosabban a jelenség magyarázataihoz. A közgazdasági magyarázatok, amelyek az egyéni és társadalmi haszon felől közelítették meg a témát, úgy exponálták a felsőoktatási expanziót, hogy amíg az egyének a magasabb iskolázottság révén hosszú távon magasabb jövedelmi viszonyokat remélhetnek, megéri a rövid távú (időbeni és anyagi) ráfordításokat. Az állam részéről pedig azért éri meg mind szélesebb tömegek oktatása, mert a társadalom differenciált szintjein olyan externális hozamokat remél, amelyek meghaladják a ráfordításokat (Polónyi 2012). A Kozma Tamás által összefoglalt szociológiai-politológiai magyarázatok szerint az oktatási nyitás egyfajta „helybiztosítás” a fiatalok számára, az őket befogadni képtelen munkaerőpiac tétova helyzete miatt – s talán ez tűnik a legkézenfekvőbb magyarázatnak. Ehhez a helyzethez azonban a 60-as 70-es évek európai szociáldemokrata kormányainak oktatással kapcsolatos döntései vezettek, amelyek az általános és egyenlő iskolázás esélyeit teremtették meg. De a szociológiai magyarázatok kitérnek arra is, hogy a jóléti állam „túlfogyasztási szokásaihoz” tartozó jelenséggént értékelhető az európai középosztály szélesedő rétegei számára az iskolázás „túlfogyasztása”. Magyarországon, a jelenség okaként leginkább emlegetett magyarázat, hogy az államszocializmust végigkísérő létszám – visszafogás után természetesen társadalmi igényként alakult ki a kereslet a felsőoktatási intézmények iránt. Hiszen a rendszerváltás „újraírta”, átstrukturálta a magyar társadalmat, amelyben a szerepek és osztályok átalakulásánál döntő jelentőségű a megfelelő társadalmi státusz „elfoglalása”. A társadalmi osztályok újrateremtésében pedig tradicionálisan, elsődleges szerepe

van az oktatásnak – ahogy azt a társadalmi hovatartozás újratermelésének elméletéről Fuller és Rubinson leírta (Polónyi 2012). A státuszkonfliktus elmélet szerint (Fuller és Rubinson); az oktatásnak eleve az a fő feladata, hogy „muníciót” adjon az álláskereséshez. Ezért az egyes társadalmi csoportok versengenek a magasabb iskolázottság eléréséért, ami önmagában „oktatási expanziós spirált” eredményez. Mindenesetre Magyarországon a politika, a gazdasági felzárkózás zálogaként tekintett a felsőoktatásra, jól nyomon követhetően ezért is tárta mind szélesebbre a kapukat. A remények azonban nem váltak maradéktalanul valóra és a gazdasági felzárkózást nem az elvárt eredményekkel hozta meg a felsőoktatási részvételi arány növekedése. A bolognai rendszerhez kapcsolódás, a kétszintű egyetemi képzés bevezetése így azt a „szükséges váltást” jelentette, amelyet ugyan nem a gazdaság, mint inkább az erős politikai, társadalmi igény hívott életre (Polónyi 2012).

A 2012-es év második felében a fiatalok körében végzett kutatási adatok arra engedtek következtetni, hogy a fiatalok „túlképzettek” a magyar munkaerőpiacra. Gazsó Tibor tanulmányában többször is kiemeli ugyanakkor, hogy Magyarországot illetően fontos: nem hozhatjuk összefüggésbe általánosságban a „felülképzettséget”, a diplomás munkanélküliség jelenségével, illetve azzal a ténnyel, hogy a gazdasági válság hatására a diplomások álláskeresési ideje megnőtt. A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a gond egyik része a felsőoktatási kibocsátás szerkezeti problémájából adódik. Mondhatnánk rögtön, hogy „még mindig”. Gazsó Tibor kutatásai szerint a 2012-ben, a nem dolgozók-nem tanulók csoportjába tartozók több mint egyharmada mindössze általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Egynegyedük szakiskolát vagy szakmunkásképzőt végzett. S ha hozzátesszük, hogy ezen fiatalok fele a legidősebb vizsgált korcsoportba, a 25–29 évesek csoportjába tartozik és a tanulmány szerint 42 százalékuk közszégi lakos, talán kezdünk közeledni annak a gondolatnak a megértéséhez, amelyet úgy hívtunk dolgozatunk első lapjain, hogy a fiatal generáció „hozzáöregedett” szemléletében és világlátásában az idősebb generációhoz. Gazsó Tibor tanulmányában a következőket írja erről: „...az adatok világosan jelzik, hogy a magyar társadalomban a gazdasági aktivitás leépülésével perspektíva nélkül maradt, vidéken élő, alacsony iskolai végzettségű csoportok körében töretlenül újratermelődik a halmozottan hátrányos társadalmi helyzet, amelynek egyik fő ismérve a munkához jutás rendkívüli nehézsége” (Gazsó 2012: 141).

A tanulmány részletesen elemzi a nem dolgozó-nem tanuló fiatalok megoszlását korcsoportok szerint, ahol azt látjuk, hogy minden korosztályban magas az arány. A vizsgálat adatai szerint ebbe a kategóriába tartozik a 15–19 éves korosztály 13 százaléka, a 20–24 évesek 41 százaléka, a 25–29 évesek 46 százaléka. A legmagasabb iskolai végzettség szerint a legfeljebb 8 általánost végzettek 35 százaléka; szakmunkásképzőt, szakiskolát végzettek 26 százaléka; szakközépiskolai végzettségűek (érettségi) 16 százaléka; gimnáziumot végzettek (érettségi) 9 százaléka; középiskolára épülő szakképzést végzettek 8 százaléka; a diplomások 6 százaléka nem tanult és nem dolgozott 2012 második felében Magyarországon, a fiatal korosztályból. Ez utóbbi adatsort vizsgálva Gazsó Tibor már nem elégszik meg azzal az általános kijelentéssel, hogy a magasabb iskolai végzettségű fiatalok hamarabb találnak állást

a magyar munkaerőpiacon, hanem egyenesen azt mondja, hogy a magasabb iskolai végzettség valójában egyfajta „védettség” a munkanélküliséggel szemben.

A jelenlegi fiatal korosztály alul-felül képzettségének magyarországi problémája olyan bizonytalanságot eredményez a nemzedék kilátásait illetően, ami feltétlen kihat egyrészt az egyének életére, úgy is mint párválasztás, családalapítás, gyermekvállalás, továbbtanulás, külföldi munkavállalás, de kihat a társadalom egészére is. Hiszen ez az új nemzedék az „életbe kilépő” – tehát perspektívájában legfontosabb – életszakaszában nem képes a tradíciókra alapozva építkezni. Mindössze a körülötte levő, empirikus úton is látható, változékony világ távoli, ködös „igazodási pontjait” képesek csak kitapogatni (Székely 2012). Kérdés tehát, hogy milyen értékeket látnak maguk körül ezek a fiatalok? Hogyan válnak kellő időben a társadalom terheit cipelő közép korosztályává? Mit lesznek képesek átadni majd a következő generációknak?

A kérdések természetesen egyelőre teoretikusak, ugyanakkor feltétlenül érdemes megvizsgálnunk, melyek azok az integrációs problémák, amelyek miatt kialakulhatott a már említett „alul-felül képzettség” két pólusa a magyar munkaerőpiac viszonylatában.

Iskola és munkaerő-piaci integráció

Magyarországon a 2012-es évben végzett felmérés szerint (Domokos 2012) a 15–29 éves korosztály, vagyis az 1982 és 1996 között születettek száma 1 863 454 fő volt (lakcím-nyilvántartási adatok alapján). Ez a szám a magyar népesség 18 százalékának felel meg. Területi eloszlás szerint a korcsoport 27 százaléka él a fővárosban, illetve vonzáskörzetében, Pest megyében. Ez az arány egyben azt is jelenti, hogy összességében a központi régióban élő lakosság 17 százaléka tartozik ebbe a fiatal korcsoportban, míg a 15–29 éves korosztály aránya Észak-Magyarországon és az Észak-Alföldön érzékelhetően magasabb, a népesség 20 százalékát teszik ki a fiatalok. Budapesten 273 000 15–29 éves él, ez a népességen belüli 16 százalék, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy az összes magyar fiatal 15 százaléka él a fővárosban. Az adatok szerint 314 000 fiatal él megyeszékhelyen, ez 17 százaléka a populációnak, 47 000 15–29 éves él megyei jogú városban. A kutatások szerint tehát a fiatalok 34 százalékának érhetőek el széleskörű kulturális, szabadidős, oktatási és a többi szolgáltatások. Ezek azok a lehetőségek például, amelyek egy kistelepülésen kevésbé könnyen érhetőek el.

Ami a munkaerőpival összefüggő eredményeket illeti, a kutatás számos más tényező mellett arra mutat rá, hogy ahhoz, hogy a fiatal hogyan dönt a továbbtanulását, illetve az iskolai végzettség tervezett időpontját illetően, meghatározó tényező a család mint háttértényező a jövedelmi viszonyok szempontjából, illetve a szülők iskolai végzettsége. Ezeket az összefüggéseket azonban eddig is tudtuk, pontosabban az eddigi tanulmányok szintén ezeket a szignifikáns összefüggéseket jelölték meg. Egy új tényező erős megjelenése azonban változtatott az eddigi felsoroláson. Az

ugyanis, hogy a külföldi migrációs tervek, mint fontos új elem, szintén komolyan befolyásolja a populáció terveit a tanulmányok befejezésének dátumát illetően (Domoikos 2012). A folyamat ívét tekintve nyilván egy későbbi adatfelvételi elemzés adhat majd pontos képet a valós összefüggésekről. Annyi azonban már most látható, hogy a külföldi migrációs tervek megnövekedett hajlandóságának köze lehet a magyar felsőoktatásban az elmúlt években zajlott változáshoz. A 2000-es évek elejéhez képest – vagyis a már említett, az elmúlt évtizedben a magyar felsőoktatásra is jellemző expanziós jelenséggel ellentétben – 2012-re csökkent a felsőoktatásban résztvevők aránya. Ennek egyik okaként Nyüsti Szilvia a felsőoktatásba felvett diákok létszámának – a korábbi évekhez képest – csökkenését jelöli meg, másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Bolognai-rendszer vélhető szerepét sem, hiszen a hároméves alapszak után nem minden diák lép be a mesterképzésbe, vagyis lerövidül az az idő, amit a hallgatók a felsőoktatásban töltenek. Nyüsti, tanulmányában ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az „*egyéb képzésekben tanulók aránya ellenben megháromszorozódott az elemzett időszak alatt...*” (Nyüsti 2013: 96). Hogy ez valódi alternatíva-e, vagy csak rövidtávon jelent esetleg egyszerűbbnek tűnő munkaerő-piaci integrációs esélyt a fiataloknak, szintén későbbi kutatások eredményeiből derül majd ki. Jelenleg azonban azt látjuk, hogy míg az oktatási expanzió a kilencvenes évek közepétől lehetőséget adott az alacsonyabb társadalmi státuszú fiatalok számára az érettségi, illetve a felsőfokú végzettség megszerzésére (Bősze 2006), addig a jelenleg zajló folyamatok nagy valószínűséggel megakasztják ezt. Miközben tudjuk, hogy a társadalmi felemelkedés egyik fontos záloga az oktatás, vagyis minél magasabb iskolai végzettséget szerez a fiatal, annál valószínűbb, hogy megtalálja a helyét a munkaerő-piacon akkor is, ha nem feltétlenül a diplomájának megfelelő munkát talál, hanem a végzettségénél eggyel akár alacsonyabb szintű munkát – a piac befolyásolta gazdasági környezetnek kiszolgáltatva –, lásd a magyarországi helyzetet a '90-es évek eleje-közepétől (Schrantz 2006). Ha közben magasabb kvalitású lehetőséget kap, mint amit a szülei egész életükben vittek, már léptek egyet a társadalmi felemelkedés létráján. A tanuláshoz azonban háttér kell, pontosabban az a szülői szemlélet, hogy az oktatásra fordítandó költségek megtérülnek. Raymond Boudon a *Logique du social* című, 1979-ben publikált könyvében azt fejtette ki, hogy a társadalom különböző rétegei más-más, eltérő mennyiségű és minőségű információhoz jutnak hozzá az oktatással kapcsolatban, így eltérő a rálátásuk is az aktuális oktatási rendszerre, annak lehetőségeire és munkaerő-piaci hatására. Vagyis Boudon szerint a társadalmi rétegződés nemcsak anyagi erőforrásokban nyilvánul meg, hanem abban is, hogy egy társadalmi réteg és benne az egyén milyen differenciáltan lát rá a társadalom intézményeire és a társadalomban zajló folyamatokra. Ez a rálátás határozza meg azon sikerek esélyét, amelyet Raymond Boudon, az oktatási stratégiának tulajdonít (Budon 1998). Boudon ezt az összefüggést a tőzsdézés folyamatával hasonlítja össze. Szerinte minél több ismeretet szerez a tőzsdéző a piacok működési logikájáról, a gazdasági szereplők döntéseiről és más tőzsdézők viselkedési logikájáról, annál valószínűbb a nyereség. Másrészt Boudon azt is hangsúlyozza, hogy mivel magának az oktatásnak a hasznosságát, fontosságát – így a ráfordítandó költségek megté-

rülési esélyeit, az oktatási siker kockázatát – a különböző rétegek szintén másként értékelik, valamint az oktatásra fordítandó erőforrások eleve differenciáltak – a „beruházási kedv” is ennek megfelelően, eltérően alakul. Boudon ezzel a logikai érveléssel igyekezett bizonyítani, hogy az egyéni döntések/cselekvések hozzák létre azokat a komplex társadalmi folyamatokat, jelenségeket, amelyeket később természetesen – kellő rálátással – elemezhetünk. Boudon módszertani individualizmusa tehát a társadalmi cselekvést az egyének motivációiból aggregálódott következményként vezeti le.

Ehhez a gondolatmenethez kapcsolódóan érdemes megemlítenünk Paul DiMaggio *kulturális mobilitás* modelljét (Pusztai 2004), amely szerint a Bourdieu⁶ által bevezetett és oly sokrétűen elemzett, „otthonról hozott” kulturális tőke valóban lényeges szerepet tölt be a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer kialakításában, de DiMaggio elmélete szerint ezt nem elsősorban az előnyös pozíciók továbbörökítése révén éri el, hanem éppen ellenkezőleg, az alacsony státuszú családokból származó fiatalok esélyeinek javítása révén teszi. Vagyis – ahogy *Blaskó Zsuzsa fogalmazza meg egyszerűen a „Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” című tanulmányában* – „a kulturális mobilitás elmélete azt tételezi fel, hogy éppen az alsóbb társadalmi osztályok gyermekei azok, akik az általuk örökölt kulturális erőforrásokat másoknál nagyobb haszonnal tudják felhasználni a társadalmi státusz megszerzéséért folyó küzdelemben” (Blaskó 2002: 4).

A kérdés persze az, hogy ha az a társadalomnak hasznára válik, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó fiatalok az oktatással elindulhatnak a felemelkedés útján, és ezt megtehették a magyar fiatalok valóban „tömegesen” a rendszerváltás után – igazodva a nemzetközi trendhez – a családok által nagyon is felmérve a vissza nem térő alkalmat, „kihasználva” és illeszkedően, a magyar társadalom formálódó, újrarendezkedő helyzetét. Akkor ennek a folyamatnak a megbicsaklását jelző, fentebb már említett csökkenő hallgatói létszám hogyan kerül újra érzékeny összhangba az állam hosszú távú stratégiai célkitűzéseivel. Polónyi István szerint ugyanis azzal, hogy az állam az elmúlt években belenyúlt a felsőoktatás életébe és a munkaerőpiac rövidtávú igényeit inkább a középpontba helyező elvvel, elérkezettnek látta az időt keretszámokat – kvázi plafont – bevezetni az oktatásnak ezen részében, két következményt vetített előre. Egyrészt hogy a munkaerőpiacra képzetek esetleges munkanélküliségéért az „*állam felelősséget vállal*” (Polónyi 2012: 55). Másrészt, hogy a felsőoktatásból épp a gyengébb középiskolába járók és a hátrányos helyzetűek szorulnak ki – összefüggésben a szülők anyagi hátterével – és egyre inkább haladunk a (többszörösen idézőjelben jelölt) elit felsőoktatás felé. Jóllehet Polónyi tanulmányában azt is feltételezi, hogy a valódi társadalmi elit gyermekei inkább a külföldi felsőoktatást választják mind nagyobb számban a hazai egyetemek, főiskolák helyett.

⁶ Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke című 1986-os tanulmányában ír a közgazdaságtanban használt „tőke” fogalmának bevezetéséről a kultúra és a társadalom területén.

Azért sem célszerű a felsőoktatás ügyét kizárólag egy szempont szerint – munkaerő-piaci hatás – leegyszerűsíteni, mert hiszen a felsőoktatás maga is egy diverzifikálódott, több szinten elkülönülő intézményrendszer. Intézményenként más-más szerepet, funkciót tölt be, profilja, tevékenységi köre és hatékonysága is szerteágazó. *„Nem ugyanaz a kihívás jelenik meg egy kisvárosi, elsősorban felsőfokú szakképzésekre orientálódó főiskola esetén, mint egy nagyvárosi (vagy fővárosi) sokkarú, elsősorban saját tudományos reputációjának növelésében érdekelt kutatóegyetem számára.”* – fogalmazza meg Derényi András *„A felsőoktatás és a foglalkoztathatóság kapcsolatának értelmezései”* című tanulmányában (Derényi 2010: 365). Míg az egyik intézmény, szak, kar a tudományos gondolkodás logikáját tanítja meg a diákoknak, egy másik intézmény másik tanári kara, szoros együttműködésben a szakmával, adott kihívásokra képez – technológiák, eljárások, módszerek segítségével. Derényi megállapítása szerint a felsőoktatási képzés tehát eleve sokszínű. Egy-egy képzési program megtervezése, bevezetése, stabilizálása, a foglalkoztatási szempontok szerint a munkaerőpiacon is érzékelhető, változásokkal járó bevezetése több évet (4-5) vesz igénybe. A programok bevezetésének van költsége is, ahogy egyes programok megszüntetésének is. *„...e területen nincs mód próba-szerencse alapon alakítani az intézményi programkínálatot.”* (Derényi 2010: 366) – írja tanulmányában a szerző – a felsőoktatás rugalmasságának vannak tehát korlátai. Nemcsak Magyarországot foglalkoztatta-foglalkoztatja természetesen a munkaerő-piaci hatásokat középpontba helyezve, a Bologna-folyamat szerkezetváltásával összefüggő eddigi tapasztalatsor. A kérdés, hogy a fiatalok foglalkoztathatósági szempontjait és a diplomák értékét figyelembe véve a felsőoktatás hogyan közelítsen a munkaerőpiachoz, az Európai Unió országaiban folyamatosan napirenden levő téma. 2010-ben, az Európai Bizottság által felkért szakértői csoport készített egy, a foglalkoztathatóság szempontjait megfogalmazó összegzést – pontosabban felmérte a lehetőségeket –, amely a felsőoktatásból átvezeti a fiatalokat a munka világába (Derényi 2010). Kifejtve benne, hogy kinek milyen felelőssége van a képzettség „előállításáért és felhasználhatóságáért”, illetve megállapítva, hogy az eseteleírások nem kizárólagosan követhető minták, csupán eredményes kísérletek. A megvalósíthatóság sikere egy-egy intézmény környezetén, együttműködési, partneri lehetőségein múlik. *„Egy hatékony támogató rendszer egyik meghatározó eleme a felsőoktatásban a széles alapozású képzési programok kínálata, amely elősegíti nemcsak a változásokhoz való jobb alkalmazkodást, de az élethosszig tartó tanulás elvárásainak való megfelelést is.”* (Derényi 2010: 367) – írja tanulmányában Derényi András.

Ha a magyar fiatalok korcsoport szerinti bontását vizsgálva nézzük meg az iskolázási adatokat, világosan látjuk, hogy a 2013-as évet megelőző években a 20 évesnél idősebb fiatalok a korábbiakhoz képest kisebb arányban vettek részt a felsőoktatásban – a felvettek száma még a 2004-es szintet sem érte el –, de ugyanez a tendencia volt megfigyelhető a felsőfokú képzésben részt vevő diákok esetén is. A Felvístatisztikák szerint 2012-ben mintegy 22 000 fővel vettek fel kevesebb diákot az egyetemi, főiskolai képzésbe, mint az előző két évben (Nyüsti 2012).

A magyarországi oktatási helyzet, így a felsőoktatás teljes képéhez azonban érdeemes figyelembe vennünk a 2012-es ifjúságkutatásban szereplő – az apák iskolai végzettsége szerint készített – továbbtanulási szándékra vonatkozó adatok következtetéseit. Nyüsti Szilvia tanulmánya szerint ugyanis, az expanzió ellenére, összességében az elmúlt 12 évben nem látszik javulás a fiatalok felsőoktatásba jutásának esélyei tekintetében – az apa iskolai végzettsége szerinti időrendi vizsgálatokból. A kérdőíveken alapuló vizsgálat adatai alapján, a felsőoktatásban tanuló diákok főiskolai és egyetemi bontása szerint, a főiskolák leginkább az érettségizett apák gyermekei, az egyetemek pedig a felsőfokú végzettségű apák gyermekei előtt nyíltak meg. Tendencia szerint a legképzetlenebb apák gyermekei továbbra is kimaradtak a felsőoktatásból – az egyetemi és egyre inkább a főiskolai képzésből is. A szegregált társadalmi szelekciót a Bolognai-folyamat is erősítette (Nyüsti szerint), hiszen az alapszakok és felsőfokú képzések, a kétciklusú képzési szerkezet miatt jelen vannak az egyetemeken. Akárhogy vizsgáljuk tehát, Boudon módszertani individualizmusát és a fenti állítások tükrében Bordieu elméleti megközelítéseit sem tudjuk egyelőre „szembeállítani” azokkal az empirikus tapasztalatokkal, amelyek a 2010-es évekre a magyar felsőoktatásban lezajló folyamatokat jelölik.

A fiatalok életút-előrejelzései szerint vizsgálva a kérdőívek adatait, a tanulmány rámutat arra, hogy a valamikor megszokott életút-linearitás – mint más korábbi tanulmányok is jelezték – nem marad egyenes vonalú a mai ifjúság munkaerőpiacra vezető tanulmányait illetően. A szabályos egymásutániség, ha nem is tűnt el, de kissé háttérbe szorult, hiszen az ív folyamatosan megtörik. Egyrészt az oktatás és a munkaerőpiac közti „árok átugrása” nem megy sokszor egyértelműen, másrészt a különféle képzési szintek között térhetnek el a fiatalok a lineáris építkezéstől. A képzések diverzifikálódása és a munkaerőpiac kihívásai különféle „trükkökre” és kitérőkre kényszerítik ezt a korosztályt. A megtörés mint jelenség, leginkább a közép- és felsőfokú képzésben érhető utol. Ez, Nyüsti tanulmánya szerint azt jelenti, hogy a fiatalok egymás után több azonos szintű képzésben is részt vesznek, illetve akár párhuzamosan is végeznek szakokat. Az adatok azt mutatják, hogy akik az érettségi évében nem jelentkeznek felsőoktatási intézménybe, azok is tovább szeretnének tanulni a következő években, s ezek közül a diákok közül közel 50 százalék egy szakma megszerzését tervezi. Ugyanakkor a felsőfokra jelentkezők több mint egyharmada tovább kíván tanulni felsőoktatási intézményben, tehát iskolai életútját csupán szünetelteti (Nyüsti 2012). Azonban megtörik a tanulási életút akkor is, amikor egy diák ösztöndíjjal külföldön folytatja rövid időre a tanulmányait, és akkor is, amikor a tanulmányok közben gyakornoki idejét tölti. Ezek a kihagyások azonban később, a tapasztalatok szerint megtérülnek a munkaerőpiacon. Beszédesekek ugyanakkor a számok akkor is, amikor iskolaszintekre és százalékos arányra bontjuk a kérdőívekben szereplő válaszokat. A szakiskolát végzetek 17 százaléka venne részt további iskolai képzésben, az érettségizettek közül előbbinek duplája, 34 százalék, míg a felsőoktatásban lévők 24 százaléka nyilatkozott úgy Nyüsti Szilvia vizsgálatai szerint, hogy vannak továbbtanulási szándékai. A szakiskolások 9 százaléka szakmát, 6 százaléka

érettségét szeretne és csak minden századik szakmát tanuló vagy szakmát szerzett nyilatkozott úgy, hogy részt szeretne venni felsőfokú képzésben.

A fent leírt adatokkal összecseng a 2012-es ifjúságkutatási adatokból kiolvasható összefüggés a származás és az iskolai egyenlőtlenséget tekintve. Nyüsti Szilvia tanulmánya kiemeli, hogy a kedvezőtlen családi háttérrel rendelkező fiatalok minden szinten lemaradásban vannak középosztálybeli vagy jómódú társaikkal szemben. S bár az iskolai szintek emelkedésével a szelekció hatása halványul, ennek oka valószínűleg a korai kiválasztódási folyamat, amelynek következtében egyre szűrebb (homogénebb) fiatalokból álló csoport kerül már be a felsőbb oktatási szintekre.

Az oktatás – és a szelekció együttes kérdését érintve pedig a munkaerő-piaci oldalról közelítve a felsőfokú végzettséget a tanulmány megállapítja, hogy ha egy fiatal „kedvezőtlen származása” ellenére megszerzi a felsőfokú diplomáját, foglalkoztatási esélye mégis kisebb, mint hasonló kvalitásokkal rendelkező középosztálybeli kortársaié. Ennek okát nagy valószínűséggel több tényezőben kereshetjük. A szülői társadalmi státusszal és az ezzel összefüggésben lévő, a jobb álláshoz szükséges kapcsolati hálóval éppúgy érdemes lenne foglalkozni és megvizsgálni az eredőket, mint számba venni a fiatal iskolázottságához szükséges mobilitási tényezőket. Azon kívül, hogy ez felveti egy a leírtak szempontjai szerinti kutatás igényét, azt tudjuk biztosan megemlíteni, hogy a 2012-es ifjúságkutatás felmérései szerint a fiatalok jelentős, szélesebb csoportjának, az átalakuló, a válság nyomait erősen viselő magyar munkaerőpiacon sem a szűkebb család, sem a rokonság, ismerősök köre nem tud releváns, kézzel fogható segítséget nyújtani az elhelyezkedésben. Éppen a fentebb említettek miatt úgy véljük tehát, hogy valóban izgalmas feladatot jelenthet a későbbiekben, új nézőpontok szerint, az egyén, a családi háttér, a társadalmi csoportok és a felsőoktatás kapcsolatában feltérképezni az elhelyezkedési esélyek összefüggését – a jövőbeli, teljes tisztánlátáshoz.

Fiatalok a munkaerőpiacon

Ahogy az imént már utaltunk rá, a munkaerőpiac értékeli a szorgalmat. Legalábbis ez látszik kézenfekvőnek, annak tükrében, hogy ha a felsőoktatásban végző diák állást keres, a megfelelő szakmai gyakorlat sok munkáltatónál szempont a fiatal alkalmazását, foglalkoztatását illetően. Ám az sem elvetendő lehetőség, hogy munka közben lehet olykor igazi, a későbbiekben működő, a munkaerőpiaccal összefüggő ismereteket, kapcsolatokat szerezni. Az általánosan elfogadott, imént ismertetett nézeteken túl azonban, a 2012-es vizsgálat erőteljesen rámutat arra, hogy a 2008 negyedik negyedévében kiteljesedő válság kimutathatóan negatív hatással volt a fiatalok munkába állási kísérleteire. Így az önálló életkezdési esélyek sem voltak összehasonlíthatóak a válság előtti időszakokkal. Gázsó Tibor tanulmánya alapján, empirikus adatokra hivatkozva, a következőt látjuk az iskolából az állásba kerülés intenzitását, időbeli eltérését, lehetőségeit vizsgálva: a fiatalok 15 százaléka talált még az iskolai idő alatt vagy közvetlenül utána (egy hónapon belül) állást. 30 száza-

lékuknak egy-három hónapon belül sikerült elhelyezkednie. További 15 százaléku-
kat alkalmazták négy-hat hónapon belül és körülbelül 10-10 százaléku-
k hét-tizen-
két hónapon belül, illetve egy év után talált állást. Összegezve az látszik, hogy a
fiatalok 20 százaléka még nem dolgozott a tanulmányok befejezését követően, to-
vábbi 20 százalék pedig fél évnél is több ideig volt kénytelen munkát keresni, mire
sikerült elhelyezkednie. A vizsgálat eredményeiből kiolvasható az is, hogy azok, akik
a tanulmányok mellett már dolgoztak, hamarabb kaptak elhelyezkedési lehetősége-
ket a magyar munkaerőpiacon (Gazsó 2012), vagyis igazolni látszik az az alfejezet
első mondatában leírt kijelentés, hogy a „munkaerőpiac értékeli a szorgalmat”. Az is
igaz ugyanakkor Gazsó szerint, hogy nem annyira szünidőben végzett munkát, mint
a tanulás mellett végzett munkát értékelik a munkáltatók. Természetesen ez a vizs-
gálat is kimutatta a dolgozat elején már említett megállapítás igazságát, amely sze-
rint az iskolai végzettség valóban erőteljesen befolyásolja az elhelyezkedéshez szük-
séges időt, pontosabban a magasabb iskolai végzettség jelentősen lerövidíti az első
álláshoz jutás időszakát. A 2008-as válság befolyásoló tényezőjére jellemző azonban,
hogy míg előtte átlag három és fél hónap kellett az első munkahely megszerzéséhez,
addig utána közel öt hónap keresési időszakot jelölt meg a vizsgálatban résztvevő
fiatalok köre. A legtöbb időt továbbra is az alacsony képzettségű, szakképzetlen,
munkaképes fiatal tölti, nyolc általánossal átlag tizenhárom és fél hónapig keres ál-
lást. A szakmunkásképzőt, szakiskolát és szakközépiskolai érettségit szerzett fiata-
lok közel azonos arányban, csaknem fél évet töltenek el az első munkahelyük meg-
találásával. Érdekes adat jött ki azonban a gimnáziumi érettségivel rendelkező
álláskeresőik esetében, a válság előtti időszakhoz képest az elhelyezkedéshez szük-
séges idő ezen csoport esetében nőtt meg leginkább, valamivel több mint hét hónap-
ra (Gazsó 2013).

Összegzés

A dolgozatunk elején említett negatív jövőképpel, a felnőtt generációval együtt „öre-
gesen” gondolkodó fiatal generáció számokban megfogalmazott életérzését a
2012-es ifjúságkutatási adatokból ugyancsak egyértelműen kiolvashatjuk. Akkor is
így van ez, ha közben tudjuk, az Eurostat-adatok Európa több országára mutatnak a
teljes fiatal népességre vonatkozó olyan negatívnak tekinthető adatsort, amely az
életkezdeti esélyekre, az életpályára és így a gondolkodásra, világlátásra is befolyás-
sal vannak. A 2012-es vizsgálat eredménye azt mutatja (Gazsó 2012), a magyar fia-
talok 28 százaléka volt már élete során valamikor munkanélküli. Közülük 64 száza-
lék megtapasztalta a munkanélküliséggel járó regisztrációs folyamatot és egyéb, a
szociális rendszernek ehhez a részéhez kötődő élményeket. Akiket érintett már (vi-
szonylag rövid) életük során a munkanélküliség, azoknak 60 százaléka volt egyszer,
24 százaléka kétszer, 10 százaléka háromszor, további 6 százaléka pedig háromnál is
többször munka nélkül. 17 százaléku-
k egy évnél is tovább kereste a helyét a magyar
munkaerőpiacon. Mindezek miatt Gazsó Tibor azzal, a több tanulmányban már ko-

rábban hangsúlyozott megállapítással érvel, hogy az oktatás, képzés, felnőttképzés területén a képzési kibocsátás és a munkaerő-piaci igények összehangolásáért jelentős igények mutatkoznak ezen a területen. A megállapítás, mint említettük, nem újkeletű. S talán éppen ezért, mert évek – inkább lassan évtized – óta fennálló igényről beszélünk, annál is sürgetőbb lenne a változás. S ha mindehhez hozzátesszük azt az adatot, amely szerint a *15–29 éves korosztályhoz tartozó magyar fiatalok 52 százaléka* elhagyná Magyarországot a könnyebb boldogulás reményében, ha lehetősége lenne rá akár tanulás, akár munka céljából hosszabb-rövidebb időre (Ruff 2012), s közülük 12 százaléka végleg, úgy véljük, nem mehetünk el szó nélkül az adatok mellett anélkül, hogy ne gondoljunk bele ennek a lehetőségnek a vélhető következményeibe. Az adatok ugyanis arról is szólnak, hogy a mobilitási hajlam az életkorral változik, pontosabban, míg a fiatalabbak (15–19) nagyobb arányban mennének, az idősebbek 25–29 évesek, valamint az erős családi, baráti kötelékekkel rendelkezők kevesebben (Ruff 2013). Jellemző az is, hogy a mobilitás is társadalmi réteg, illetve ehhez kapcsolódóan anyagiak függvénye. A társadalmi szempontból hátrányos helyzetűek (alacsony iskolai végzettség, elmaradottabb régiók, kis településeken élők) kevésbé tudnák elhagyni az országot – a nyelvi akadályokról nem is beszélve. Ez is egy válság, ha úgy tetszik „kitörési válság” a társadalom legfőbb alkotóelemeinek, a családoknak a válsága. A gond azonban nem feltétlenül az, hogy hiány lenne az egyenlőtlenségek felszámolásának igényében a mindenkori politika vagy a társadalom gyakran felszínes megnyilatkozásainak oldaláról. A gond inkább azzal a mélyebben gyökerező értékválsággal van, pontosabban azzal a jelenséggel, amellyel e dolgozat elején a gondolatsort elindítottuk. Nevezetesen, hogy a fiatal generációk „hozzáöregedtek” jövőképüket, az ország és saját kilátásaikat illetően az idősebb generációhoz. Ez ugyanis egészen biztosan nem jelenti egyben azt is, hogy valódi közösségérzetet is hordoznának ezek a hirtelen „összekapaszkodó” generációk (Kovách – Dubcsik 2012). Vagyis a társadalomból, a közös gondok ellenére, érzékelhetően hiányzik a valódi kohézió, és a valódi integráció. Akkor is ezt a következtetést vonhatjuk le, ha pontosan tudjuk, hogy a társadalmi integráció fogalmát több értelemben, több szinten és több területen is használja a szociológia. Számunkra most elsősorban társadalomelméleti megközelítési aspektusból, másodsorban, de nem kevésbé fontos szempont szerint résztársadalmi csoportokon keresztül vizsgálva azért érdekes – és lesz fontos a továbbiakban is –, mert az oktatás és ezen belül a felsőoktatás kérdéskörén keresztül egészen világos képet kaphatunk arról, hogyan is működik a 2000-es évek első dekádja körül a magyar társadalom.

Irodalom

- A felsőoktatási rendszer változásai* (2009). In: Statisztikai Tükör, III. évf. 15: 1–4.
- Blaskó, Zs. (2002): *Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?* In: Szociológiai Szemle 2: 3–27.
- Bősze, V. (2005): *Felsőoktatási expanzió: tények és interpretációk*. Széchenyi István Egyetem. www.sze.hu/etk/_konferencia/publikacio/.../eloadas_bosze_viktoria.doc (Utolsó letöltés: 2014.05.08.)
- Boudon, R. (1998): A viszonylagos frusztráció logikája. In: Csontos László: *A racionális döntések elmélete*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest
- Derényi, A. (2010): *A felsőoktatás és a foglalkoztathatóság kapcsolatának értelmezései*. In: Educatio 3: 361–369. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00053/pdf/> (Utolsó letöltés: 2013.09.16.)
- Domokos, T. (2013): Magyar fiatalok és a demográfiai átmenet. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Kutatópont http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf (Utolsó letöltés: 2015.09.16.)
- Gazsó, T. (2013): Munkaerő-piaci helyzetkép. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Kutatópont http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf (Utolsó letöltés: 2015.09.16.)
- Gábor, K. – Szemerszki, M. – Tomasz, G. (2006): *A kétciklusú képzés kezdetei*. FKI, Budapest
- Hrubos, I. (2005): *A 21. század egyeteme: megújulási kényszerek, megőrizendő értékek*. In: Iskolakultúra, 2: 120–123.
- Kertesi, G. – Köllő, J. (2006): *Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke*. In: Közgazdasági Szemle, LIII. évf. március: 201–225. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00124/pdf/01kertesi-kollo.pdf> (Utolsó letöltés: 2014.05.07.)
- Kozma, T. (2010): *„Expanzió. Tények és előrejelzések, 1983–2020”*. In: Educatio 1: 1–12.
- Kovács, I. – Dupcsik, Cs. (2012): Bevezető megjegyzések. In: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, Budapest
- Nyüsti, Sz. (2013): Oktatási helyzetkép. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Kutatópont. http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf (Utolsó letöltés: 2015.09.16.)
- Polónyi, I. (2012): *Felsőoktatás és gazdaság? Szép új felsőoktatási világ Magyarországon*. In: Iskolakultúra 1: 1–7.

- Pusztai, G. (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón.* Gondolat Kiadó. mek.oszk.hu/12100/12192/12192.pdf (Utolsó letöltés: 2014.05.08.)
- Ruff, T. (2013): Ifjúsági mobilitás: hajlandóság, lehetőségek és tervek. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet.* Kutatópont. http://kutatopont.hu/files/2013/09/Magyar_Ifjusag_2012_tanulmanykotet.pdf (Utolsó letöltés: 2015.09.16.)
- Ságvári, B. (2012): Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, Budapest
- Schleichner, N. (2012): Munkaerő-piaci megfelelés mint a felsőoktatás uralkodó diskurzusa. In: *Felsőoktatás és munkaerőpiac – tények, vélemények tapasztalatok.* Corvina Tudásközpont, Budapest

Jó szülő-e az állam?

Szöveggyűjtemény

Szerk.: Rácz Andrea

BOGÁCS ERNŐ

Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság Módszertani Igazgatóság

Az állam és a szülőség összekapcsolása meglehetősen lehet, viszont a jóléti állam funkciói között megtalálható a veszélyeztetett gyermekekről történő gondoskodás, mely elképzelhetetlen bizonyos szülői attribútumok nélkül. A szülőként meghatározható állam és ebből fakadó feladatai azok a témák, amelyet a Rácz Andrea által szerkesztett szöveggyűjtemény – egy kapcsolódó kutatás köré felépülve – áttekinthető módon strukturálva elemez.

Az állam szülői szerepvállalása, a hivatkozott célcsoport vonatkozásában az Egyesült Királyságbeli gyermekpolitika kulcseleme, melyet a „corporate parenting” fogalmával jelölnek. A kifejezés pontos magyar visszaadása nem lehetséges, ezért került bevezetésre a „*korporált szülőség*” fogalma. A „*corporate*” szó két releváns jelentése a felelősségre vonatkozó *közös* és az együttműködést hangsúlyozó *testületi*. Pontos és adekvát megfelelőjével nem rendelkezik a magyar nyelv, így szükségessé vált egy új szakmai kifejezés bevezetése. A korporált szó alkalmazása a szülőséggel összekapcsolva megfelelően tudja kifejezni az együttműködésen alapuló közös felelősségű szülői minőségben felfogott gondoskodást mint követelményt.

A magyar gyermekvédelem által is megfogalmazott együttműködés fontossága az Egyesült Királyságban így módon válik hangsúlyossá és személyessé. A gyakorlatias angolszász gondolkodás az így meghatározott gondoskodást ugyanakkor nem homályos érzelemvezérelt erkölcsi felelősségként ragadja meg, hanem jól körülírt feladatokban és eredményességi mutatókban. A sztenderdként is meghatározható feladatok és indikátorok ugyanis elengedhetetlen feltételei a hatékony szükségletkielégítésnek mindaddig, amíg célként nem önállósulnak, és háttérbe nem szorítják a célcsoport szubjektív és explicit szükségleteit (melyek kielégítésére és definiálására hivatottak).

A sztenderdizáció milyensége és mértéke (különösen, ha politikai vonatkozása is figyelembe vesszük), hasonlít a kazuisztikus és az épp szükséges mértékű jogi szabályozás problematikájára. A szakma (és nem politika) által meghatározott, és az érintettek szükségleteire reagáló sztenderdek (egyértelmű és lényegi feladatok és eredményességi mutatók) elengedhetetlenek a professzionális működés szempontjából. Maga a szülői szerepbe kényszerült állam is csak így módon tud eleget

tenni ebből fakadó kötelességeinek, így tudja meghatározni feladatait, a végrehajtás módját és minőségét. Formálisan ez a statisztikai és a szakmai nyilvántartási rendszer pontosságában és használhatóságában érhető tetten. Jól meghatározott sztennderdek nélkül elképzelhetetlen statisztikai rendszer kialakítása és működtetése. A pontos fogalmi lehatárolás és cselekvési követelmények nélkül meghatározhatatlan: például a veszélyeztetett vagy bántalmazott gyermekek száma, mely kihatással van az állam beavatkozási indokoltságára és eredményességének behatárolására is.

Informálisan vagy gyakorlati szempontból a sztennderdek kialakításában figyelembe kell venni a késő modern társadalom kihívásait, mely túlmutat az egyszerű generációs különbségeknél. Az ebből fakadó érték és világnézeti váltás/válság olyan tény, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni a gyermekvédelem feladatainak és eredményességi mutatóinak meghatározásánál, tekintettel arra, hogy a szekularizáció megjelenéséhez hasonlatos paradigmaváltással kell szembesülnie a szakmának, mely egyébként is identitásválsággal küzd (szociális munkásként vagy nevelőként határozza-e magát).

Egy alulról építkező, a participáció elvét alkalmazó módszertan sokat tudna segíteni a késő modernitás által támasztott kihívások, az identitásválság feloldásában, ezen keresztül pedig egy olyan gyermekvédelmi gondoskodási rendszer kialakításában, amelyben a sztennderdek és a szubjektív szükségletek között megfelelő az egyensúly, és ezáltal megerősítő jellegű, ugyanakkor benne van a hatékony működéshez szükséges mértékű kontroll, visszacsatolás is.

A késő modern társadalom által támasztott nevelési kihívásokra hatékony válaszok adhatók. A veszélyeztetett gyermekek körében végzett rezilienciakutatások, továbbá az e kutatás eredményeire reagáló, a reziliens gyermekek arányának növelésére alkalmas módszerek, épp a korporált szülőség két alapmotívumára utalnak vissza: a szakemberek közötti együttműködésre és a minőségi jelzőként értelmezett szülőségre.

Az így értelmezett szülőség témakörét elméleti és gyakorlati szempontból is elemző szöveggyűjtemény alpműként is ajánlható mindazon gyermekvédelmi szakemberek számára, akiket érdekelnek a munkájukban tapasztalható és várható kihívások okai, valamint a megelőzésükre vagy kezelésükre alkalmas válaszok.

Szerkezete szempontjából megközelítve, a tanulmánykötet két részben foglalja össze az állam szülői attribútumait, az ezeket kikényszerítő szükségleteket, gyakorlati megvalósulásukat, és az ebből fakadó kihívásokat.

Az első, rövidebb rész nemzetközi kitekintésben vizsgálja a corporate parenting elméletét és gyakorlatát, beleértve a sztenderdizáció és a tevékenységadminisztráció kérdskörét, a szülők és gyermekek elhelyezési lehetőségeit, valamint a végső elhelyezés irányelveit.

A szöveggyűjtemény terjedelmét illetően is jelentősebb részében, a posztmodern társadalom által generált szükségszerűségekből kiindulva térképezi fel az ehhez is igazodó gyermekvédelmi struktúraváltás professzionalitást célzó paramétereit, az értékváltásra adható eredményes nevelésmódszertani válaszokat, kitérve a vér sze-

rinti család szerepére és a speciális ellátás feltételrendszerére. Kitekintést nyújt továbbá a nevelésbe vett gyermekek különböző oktatási formákban történő részvételi jellemzőire és lehetőségeire, jogaik gyakorlásának alternatív módszerére és a gyermekvédelem előtt álló kihívásokra.

Szerzőink

BALÁZS ANDRÁS

doktorandusz

Szociológia és társadalompolitika doktori program, Debreceni Egyetem

BOGÁCS ERNŐ

gyermekvédelmi szakreferens

Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság Módszertani Igazgatóság

FEKETE OLÍVIA

egyetemi tanársegéd

Pedagógiai és Pszichológiai Kar, ELTE

NAGY LEVENTE

főiskolai docens

Politikatudományi Tanszék, Debreceni Egyetem

PAPP ESZTER

szociális munka szakos hallgató

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Debreceni Egyetem

RÁCZ ANDREA

egyetemi adjunktus

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Debreceni Egyetem

SCHRANZ EDIT

doktorandusz

Szociológia és társadalompolitika doktori program, Debreceni Egyetem